

ROZSNYAI ERVIN

A történelem kelepcéi
(Végzetszerű volt-e, ami történt?)

TANULMÁNY

BUDAPEST

Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS

Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV

© Rozsnyai Ervin

„Elkerüli-e az emberiség a végső katasztrófát? Egyértelmű válasz nincs: válságok idején a történelem ellentétes irányokba fordulhat, aszerint, hogy az ellentétes érdekű osztályerők harcában melyik tud felülkerekedni. Lehetőség kettő van. kiút csak egy: a szocializmus. Ez az állítás az emberek többsége számára ma ugyanolyan képtelenségnek látszik, mint annak idején Kopernikusz igazsága. Vérrel kellett fizetni, amíg a Föld Nap körüli forgása elemi ismeretként vert gyökeret. A társadalmi igazságok még nehezebben törnek utat maguknak, a hozzájuk vezető tapasztalatokért iszonyatos arat követelhet a történelem. A legrosszabbat elkerülni csak úgy lehet, ha megpróbáljuk szétbogozni az összekuszált eszmei szálakat, amíg nem késő.”

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Több évtizedes látványos felzárkózás után a Szovjetunió le szakadt a vezető tőkés országoktól. Mélyülő válságának talaján bontakozott ki a gorbacsovi „peresztrojka”, amely közvetlen okozója lett a szocialista tábor megsemmisülésének. A tanulságok levonása nélkül semmilyen érdemleges előrelépés nem lehetséges. Meg kell tehát vizsgálni, hogyan és miért történtek így a dolgok, milyen változásokon ment át a kapitalizmus és a Szovjetunió a második világháború utáni évtizedekben.

Ez az írás elsősorban, bár nem kizárólag, a kapitalizmussal foglalkozik. [\[1\]](#)

I.

Gazdaság és politika a második világháború után

1. A TŐKÉS ORSZÁGOK EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉSE

Az USA részére a második világháború példátlan fellendülést hozott. Az ipari

kapacitás 1945 nyarán 40 százalékkal múlta felül az 1938-as szintet, a termelés 1941 és 1945 között évente átlag 9,8 százalékkal emelkedett; a mezőgazdaság felújította technikáját, és 1944-ben közel 40 százalékkal termelt többet, mint a háború előtt. A munkanélküliség csaknem teljesen megszűnt, a heti munkabér 1944-ben a legfontosabb kategóriákban elérte a 20. század első felének legmagasabb szintjét, a lakosság többsége jobban élt, mint addig bármikor. Ami pedig az amerikai gazdaság számára a legkedvezőbb volt: Európa romokban, Japán szétverve, a versenytársaitól megszabadult USA abszolút monopolhelyzetbe került a tőkés világban.

Az iszonyatos pusztítást azonban mégsem észlelhette egyértelműen előnyösnek az Egyesült Államok: áruinak piac kellett, annál is inkább, mert már 1946-47-ben, a béketermelésre való áttéréssel kapcsolatban, jelentkezett a háború utáni első recesszió (a nyilvántartott munkanélküliek száma 830000-ről 2,7 millióra nőtt), majd 1949-ben követte a második. Az USA kormánya két hatásosnak látszó, bár korántsem ellentmondásmentes megoldással védekezett a visszaesés ellen. Az egyik a Marshall-terv volt, amely 1945 és 1950 között 20 md dollár térítésmentes kölcsönt és segélyt juttatott Nyugat-Európának. Az USA egy évi BNT-jének (bruttó nemzeti termék – Gross National Product, GNP) valamivel több mint 1 százalékát kitevő összeg a kedvezményezett országok gazdasági talpraállítást szolgálta, azzal az elsőrendű céllal, hogy piacot nyisson az eladhatatlan amerikai áruknak, mindenekelőtt a mezőgazdasági és hadiipari termékfölöslegnek. [2] De a politikai cél sem volt kevésbé fontos. Mint Samuelson, a neves Nobel-díjas amerikai közgazdász írja, a segélyprogram mögött „kétségtelenül a kommunizmus terjedésétől való félelem húzódott meg. A teli gyomor, érveltek, talán nem védi meg a demokráciát, az üres gyomor azonban betetőzheti a végzetet.” Amerikát emellett (mi sem természetesebb) „a küszködő európai népek iránt érzett humanitárius aggodalmak is vezették.” A segélyek eredményeképpen – jegyzi meg végül Samuelson – Európa gyors fejlődésnek indult, és „az 1970-es években már úgy tekintették, hogy gazdaságilag jelentős mértékben fenyegeti Amerikát”. [59-1238]

A recesszió ellen alkalmazott másik eszköz Truman elnök fegyverkezési programja volt, azután még radikálisabb megoldásként 1950-ben a koreai háború következett (újabb megnyilvánulása az amerikai monopóliumok humanitárius érzelmeinek). Felpezsdült a gazdaság, a munkanélküliség 2-3 százalékra, a világháborús évek mértékére süllyedt. A háború befejezésekor a hadi megrendelések csökkenése miatt 1954-ben újabb recesszió támadt, de szerencsére hamar véget ért, mert a katonai kiadások már ugyanennek az évnek a negyedik negyedében az előző év hasonló időszakának több mint két cs félszeresére szöktek fel. (Általában megfigyelhető, hogy a béke nem tesz jót az amerikai gazdaságnak. 1948 és 1953 között az ország BNT-je átlag évi 5 százalékkal növekedett, az 1953-1960-as békeévekben csupán 2,4 százalékkal. 4 százaléknál magasabb növekedés rendszerint csak a háborús ciklusokban fordult elő. [55-195-196]

1957 második felében harmadszor is beütött a recesszió, nem utolsósorban azért, mert a katonai szerződések értékét az infláció-ellenes politika az 1956-os 20,8 md dollárról 1957-ben 18,8 md-ra mérsékelte. A fenyegető válságot végül Eisenhower libanoni intervenciója vezette le 1958-ban; az év második felében a gazdaság újból megélénkült. [55-211; 21a-84] A zavarok, bár elég sűrűn ismétlődtek, távolról sem öltötték a '29-es katasztrófa méreteit, és Galbraith, a nálunk is ismert amerikai közgazdász jogosan jelenti ki, hogy „a második világháború utáni két évtizedben komolyabb depresszió nem volt”. [26-29] Sőt: a '60-as években óriási arányokban bővültek a termelőkapacitások, és a terjeszkedés szokatlanul hosszan, 1961 februárjától 1969 közepéig tartott (bár '67-ben már mutatkoztak a kifulladás jelei). Virágzott a „jóléti állam”, ismét divatba jött az a nézet – akárcsak a '29-es összeomlás előtt –,

hogyan a kapitalizmus kiküszöbölte a válságokat.

Ezt az „aranykornak” nevezett expanziós időszakot a katonai szerződések értékének újabb, több mint 5 md dolláros emelkedése nyitotta meg 1961-ben (a Kuba elleni, kudarcba fült fegyveres invázió évében); a Kennedy elnök által kezdeményezett új fegyverkezési kampány hamarosan a vietnami háborúba torkollott. Az 1964. augusztus 2-án kiprovokált tonkini incidens után Johnson elnök – aki azzal az ígérettel győzte le Goldwatert az elnökválasztáson, hogy véget vet a vietnami harcoknak – többször is kiszélesítette a háborút, különösen az 1965-66-os terrorbombázásokkal. Hála a fokozott agresszióknak, az amerikai állótoke-beruházások minden addigi csúcst megdöntötték, az ipari kapacitás 1965-től 1969-ig 33,5 százalékkal nőtt, az előző öt év 9,6 százalékaival szemben; a munkanélküliség 4 százalék alá süllyedt. Maga a háború hivatalos adatok szerint 150 md dollárjába került Amerikának, de John Clayton professzor úgy számítja, hogy a közvetett költségekkel együtt (a háborús államadósságok kamatai, a veteránok nyugdíja stb.) kb. 350 md-ba. [55-47;22-37]

A fegyverkezés gazdaságélénkítő (válságelodázó, anticiklikus) hatása a haditermelés sajátos helyzetéből fakad. Lenin így írt erről: „Amikor a tőkés a honvédelem, vagyis a kincstár számára dolgoznak, ez – magától értődően – már nem ’tisztá’ kapitalizmus, hanem a nemzetgazdaság különleges formája. A tiszta kapitalizmus árutermelés. Az árutermelés ismeretlen és szabad piac számára végzett munka. A honvédelem számára ’dolgozó’ tőkés pedig egyáltalán nem piacra ’dolgozik’, hanem a kincstár *rendelésére*, gyakran az államkincstártól kölcsönkapott pénzzel.” [40-318] A haditermelésnek tehát nincsenek értékesítési problémái: termékeit nem előállításuk után adja el, mint a polgári termelés, hanem eladásuk után kezd hozzá az előállításukhoz. Vállalatai kedvezményes hiteleknek (pénzszükítő politika idején is), álló- és forgótőkéjüket, kutatási és fejlesztési költségeiket, sőt, kihasználatlan és tartalékkapacitásaik költségeit is részben vagy teljesen az állammal térítették meg, az állami eszközökkel megvalósított kutatási eredményeket pedig magánszabadalmakként jegyzik be, és kereskedelmileg hasznosítják. [23-185] Egyszóval, a hadiipar a központi költségvetéssel fizeteti meg tőkéjének a termelőerők fejlesztésével kapcsolatos elértéktelenedését, és a recessziókat elkerülve, magas szinten tartja profitrátáját, amely az adókedvezmények, valamint más kiaknázható lehetőségek révén egyébként is felülmúlja a polgári piacra termelő vállalatokét. [4]

A fegyverkezés természetesen inflációval jár, aránytalanságokat idéz elő, és ha közvetlen hatásában elodázza is, távlatilag inkább elmélyíti és elnyújtja a válságot. Marx más vonatkozásban tett megjegyzése a fegyverkezésre kiváltképpen érvényes: „Minthogy a termelőtoke elemeit folyton elvonják a piacról, és helyettük csak pénzgyenértéket dobnak piacra, nő a fizetőképes kereslet” a kínálat bármiféle növekedése nélkül. „Ezért mind a létfenntartási eszközök, mind a termelési anyagok ára emelkedik.” [44b-287-288] Világos mármint, hogy akár az áruforgalom szükségleteit meghaladó pénzkibocsátással fedezik a fegyverkezés költségeit, akár hitelekkel vagy adóbevételekből, amelyek a nemzeti jövedelemnek a haditermelés javára való újraelosztásával előbb-utóbb visszavetik a polgári termelés növekedését, az eredmény ugyanaz lesz: az árak emelkednek, a pénz értéke csökken, fokozódnak a társadalmi feszültségek (nemcsak a tőke és a munka, hanem a tőkés különböző csoportjai között is [5]).

A gazdaság militarizálása nemcsak az inflációval deformálja a gazdaságot. A hidegháború hosszú korszakában az USA a kutatók és műszaki fejlesztési szakemberek több mint felét kivonta a polgári iparból, és vagy közvetlenül a hadiiparba, vagy ahhoz kapcsolódó területekre irányította. A katonai kutatások ugyan a BNT-nek csupán másfél százalékát vitték el, ám ez az önmagában nem túl jelentősnek látszó arány

összegszerűen meghaladta az országos ráfordítások felét, és lelassította a polgári ágazatokban a termelékenység növekedését. [49-20, 64] ^[6]

A katonai szektor azáltal is fékezheti a műszaki haladást, hogy megrendeléseivel nagyobb és közvetlenebb hasznot biztosít a tőkés társaságok részére, mint a költséges, kockázatos, lassan megtérülő fejlesztések. Fordék pl. a '30-as évek közepén kísérleteket végeztek, hogy szójababból műanyagot és ebből autóalkatrészeket – sebességváltó kart, gázpedált, ablakkeretet stb. – állítsanak elő. Az újítást ki is próbálták, hamarosan minden Ford-kocsiba legalább 1 kg szójababot építettek be; műanyag karosszériák kifejlesztéséhez is hozzáfogtak. 1939-ben mindezt a háborús megrendelések miatt levették a napirendről. (A japán Nissan most tanulmányozza a műanyag autótetek gyártásának lehetőségét.) Hasonlóképpen cselekedett az amerikai acélipar is, amely 1950-ben készen állt új, gépesített gyártási eljárások bevezetésére, de a koreai háborúval kapcsolatos megrendelések miatt felhagyott a korszerűsítéssel. Jóllehet a fegyverkezés és a háborúk új iparágak és technikák megjelenését segítették elő, ugyanakkor – mint Michael A. Bernstein írja – „néhány iparágban a súlyos, hosszú távú következményekkel járó technikai konzervativizmust is ösztönözték”. „Ma már bizonyított tény, hogy a stratégiai fegyverek kiépítése a '60-as évek elején az embert a Holdra juttató űrprogrammal éppen azokon a piacokon lassította a műszaki innováció ütemét, amelyeken azokban az években az amerikai gazdaságot kihívások érték.” „Vajon akkor is ilyen nehézségeket támasztana-e a külföldi verseny, ha az amerikai autóipar a '30-as években kifejleszti a műanyag karosszériát, és az acélipar az '50-es évek vége előtt automatizálja gyártási folyamatait? Ezek a kérdések azt sugallják, hogy Amerika jelenlegi versenytársai annak előnyeit élvezhetik, hogy iparuk a hadi megrendelések viszonylagos hiányában épült újjá.” [72c-119]

Bernstein következtetését megerősíti a '60-as éveknek a vietnami háború eszkalálásával megvalósított gazdasági terjeszkedése Mivel nem állt rendelkezésre a teljes és részleges munkanélküliek hatalmas tartalékserege, mint 1939-ben, a munkaerő-kereslet felfelé nyomta a béreket, és egyrészt közvetlenül emelte a termelési költségeket, másrészt közvetve, a munkaintenzitásra gyakorolt hatásán keresztül. Az intenzitás ugyanis – Howard J. Sherman kaliforniai egyetemi professzort idézzük – „a tőkés és a munkások közötti osztályharc eredménye”: ha a munkanélküliség gazdasági kényszere enyhül, a termelőeszközök birtoklásából kizárt munkások visszafogják erő kifejtéseiket. [49-70; 61-160] (Ezért panaszkodik egy amerikai bizottság arról, hogy 1966-67-ben, amikor a munkanélküliség mélyen alatta volt a „természetes rátának” ^[7], az egységnyi munkaköltség felszökött, miközben az egy főre jutó óránkénti kibocsátás esett. [68-20] „Normális” esetben ilyenkor a tulajdonosok szélnek eresztik a munkásokat, és gépeket állítanak be helyettük. Most azonban ez akadályokba ütközött: a termelékenység 1965 és '69 között a gépgyártásban is alig javult, sőt, helyenként romlott, az előállítási költségek pedig felfelé kúsztak, mert a gépgyártóknak is versenyezniük kellett a nyersanyagokért és a szakképzett munkaerőért az állami erőforrásokból bőségesen merítő katonai szállítókkal. A polgári termelésben előnyösebbnek bizonyult megfizetni a viszonylag magas béreket, mint új, termelékenyebb gépekre cserélni a régieket. (1968-ban a fémmegmunkáló gépek 64 százaléka 10 évesnél öregebb volt.) [49-81-82] Az emelkedő árak ellenére, a fogyasztói cikkek piacán egy darabig nem mutatkozott komolyabb nehézség, éppen a magas foglalkoztatottság és jövedelemszint jóvoltából, amelyet a kormányzat részint a vietnami háborúval tartott fenn, részint a gazdaságba pótlólagos vásárlóerőt szivattyúzós „jóléti programok” révén. Ám a profitráta mozgása és az elszabadult infláció jelezte, hogy a műszaki megújulás nélkül, mérhetetlen háborús pazarlással folytatott expanzió felfújtt léggömbjének előbb-utóbb ki kell pukkannia.

A profitráta (a tőke jövedelmezőségének mértéke, az érték-többlet százalékos aránya az osztókéhez) 1959-től '66-ig – főleg a fegyverkezés jóvoltából – emelkedett, 1967-ben a termelési költségek növekedése miatt visszaesett, azután fokozatosan süllyedt. Az állam hiába igyekezett tartósítani kiadásával a gazdasági növekedést, az értéktöbbletet nem növelhette, sőt, egy részét maga szívta el a tőkés vállalatoktól a vásárlóerő bővítését célzó újraelosztási politikájával; így az általa teremtett pótlólagos kereslet most már nem a beruházásokat és a kínálatot serkentette, hanem az árakat verte fel. [8] A fogyasztói árindex 1965 decemberétől 1968 decemberéig 11 százalékkal, a rákövetkező három év alatt 15,7 százalékkal emelkedett; a pénzkészlet 1960-tól '70-ig több mint kétszeresére duzzadt, mialatt a termelés reálértéke nem egészen 50 százalékkal nőtt. [55-129, 120]

Az infláció letörésére Nixon elnök a katonai szerződések értékét az 1968-as 42,3 md dollárról 1969-ben 35,5 md-ra mérsékelte, azonkívül ár- és bérellenőrzést rendelt el, a béreket befagyasztotta, megszigorította a pénz- és hitelpolitikát. Mi történt erre? Az előző évi fellendülést – amely az állam nagymérvű eladósodásával járt – erős visszaesés váltotta fel: azonnal leapadt az autók és más tartós fogyasztási javak kereslete, a második világháború óta először tört ki pénzügyi pánik, és a termelés 1970-ben több mint 5 százalékkal esett, jobban, mint a háború befejezése óta bármikor. A baljós események visszatérítették Nixont a korábbi politikához: 1971-ben 85,4 md-ra emelte a katonai rendeléseket, majd 1973-ban ezt a rekordnagyságú összeget is megtoldotta újabb 10,2 md-dal, azonkívül felújította Vietnam bombázását. A várt fellendülés helyett azonban világméretű recesszió kezdődött, nőtt a munkanélküliség (rátája csaknem megduplázódott), ráadásul az árak tovább emelkedtek. [Uo. 212, 56, 213]

Ezekben az években tehát *eredménytelennek bizonyult mind a keresletet állami költsékezéssel tápláló politika, mind a vele ellentétes, megszorításokat alkalmazó irányvonal*: az egyik a profitrátát csökkentette (azaz végső fokon a növelni kívánt vásárlóerőt is), a másik a vásárlóerőt csökkentette (azaz a profitrátát is, mert recesszióban az áruk egy része eladhatatlan, a benne rejlő értéktöbblet nem realizálható). Az alacsony profitráta visszariasztotta a tőkét a hazai befektetésektől; viszonylagos tőkefölösleg keletkezett, s ezt csak spekuláció vagy külföldi beruházások útján lehetett gyümölcösztetni. Rohamosan duzzadt a külföldön elhelyezett dollárletétek, az ún. eurodollárok mennyisége, az a dollártömeg, amely minden pénzügyi szabályozástól és kormányhatósági ellenőrzéstől mentesen, egyre veszélyesebb destabilizációs tényezőként fenyegette a nemzetközi pénzvilágot. A spekulációs tőke értékét a '80-as évek közepén már i billióra becsülték [31-210], mozgékonyására pedig jellemző, hogy 1973 februárjában, egyetlen hónap alatt, 6 md dollár áramlott az NSZK-ba.

De maradjunk a termelő beruházásoknál. Az USA közvetlen külföldi beruházásai, amelyek 1960-ig 31 md dollárt tettek ki, tíz év alatt – a bánya- és energiaipari befektetéseket nem számítva – 78 md-ra, az addigi összes beruházások két és félszeresére ugrottak, és a növekményből 31 md 376 millió dollár az évtized második felére esett. (A hatalmas összeg túlnyomórészt Kanadába és Nyugat-Európába vándorolt, ahol a termelési költségek alacsonyabbak voltak.) Az amerikai tőkeexporttal párhuzamosan, az olcsóbb külföldi áruk behatoltak az amerikai piacra. Térhódításuk mérvét 1970-ben a teljes amerikai fogyasztás százalékában a következő számok mutatják: acél 15 százalék (a külföldi acél tonnánként 20-40 dollárral került kevesebbe), bőrcipő 30, varrógép 49, rádió 70, magnókészülék 96 százalék. A külföldi szerszámgépek (a hazaiaknál 25-30 százalékkal olcsóbbak) 1969-ben az amerikai vásárlásoknak kb. 20 százalékát fedezték, de gépegységben számolva ennek majdnem a

kétszeresét. A legnagyobb amerikai autógyártóknak egyre jövedelmezőbb volt tőkéjüket külföldön befektetni, és az ott gyártott kocsikat saját márkanévükön behozni az USA-ba. Az adatokat hosszan lehetne sorolni;

a lényeg az, hogy az amerikai kereskedelmi mérleg 1971-ben negatív volt, 1893 óta először. Nem kevésbé fontos a külkereskedelmi szerkezet átalakulása. Japán az USA-ból *nyersanyagokat* – szenet, vasércet, épületfát, búzát – importált, és *csúcstechnikai tömegtermékeket* exportált az USA-ba. Az ipari gazdaság klasszikus viszonya ez a gyarmati gazdasághoz – jegyzi meg Melman. [49-103, 97, 87, 92, 91, 76, 101] ^[9]

A vázolt folyamatok nem egyszerűen azt bizonyítják, hogy a militarizálásra alapozott gazdasági terjeszkedés egy idő múlva kimerül, hanem elsősorban azt, hogy az *egyenlőtlen fejlődés* átrendezte a nemzetközi erőviszonyokat. Az USA-nak a második világháború utáni monopolhelyzete, a nemzetközi konkurencia úgyszólván teljes hiánya egészen a '60-as évekig az amerikai cégek részére biztosította a legkedvezőbb értékesítési feltételeket. Mivel a világpiac nem ösztönözte az USA-t termelési szerkezetének megújítására, két évtizeden át lényegileg nagyobb válságok nélkül folyhatott a meglévő tőke extenzív terjeszkedése a régi technikai és szervezeti bázison; a militarizálás már csak azért is erősítette ezt a tendenciát, mert a katonai célú új termelő berendezések nem értéktelenítették el a polgári célú régieket, [61-367] (Válságot az idéz elő, ha az új, hatékonyabb termelőerők elértéktelenítik, a verseny pedig tömegesen kirotálja a megújulásra képtelen régi tőkét.) Ám éppen az amerikai tőke érdekei követelték saját versenytársainak, a háborúban lerombolt tőkés gazdaságoknak a talpraállítását. Az újjáépülő országok gyorsabban fejlesztették termelési technikájukat, mint az USA, nemzeti tőkék számára létkérdés volt, hogy a legkorszerűbb eljárásokat alkalmazzák. Ezt iparuk teljes rekonstrukciója lehetővé tette, a piachódítás szükséglete kikényszerítette. A legyőzöttek tehát – az NSZK és Japán – *hasznot húztak a vereségből*: mivel tilos volt fegyverkezniük, a termelésbe irányíthaták azokat az erőforrásokat, amelyeket más körülmények között katonai célokra fecsérelnék volna el. (Hangsúlyozni kell, hogy az ilyen típusú fejlesztés a modern kapitalizmusban csak ott lehetséges, ahol a válság helyett a háború végzi el a „teremtő rombolást”; ahol jóformán a semmiből építik újjá az ipart, óriási munkaerő-tartalékokra és egy világhatalom segítségére támaszkodva.) A helyzetkülönbség miatt másfajta stratégia, más vezetési stílus honosodott meg az újjáépülő gazdaságokban, mint az amerikai nagyvállalatoknál. Az európai és a japán ipari vezetők a hosszú távú növekedést tartották szem előtt, a monopolhelyzetük miatt elkényelmesedő amerikaiak a rövid távú profitot. (Érthető: az acélipar korszerűsítéséhez vagy kisméretű, kis fogyasztású autók kifejlesztéséhez sokmilliárdos dollárberuházás szükséges.) [31-150]

A belső és külső okok együttes hatásának tulajdonítható, hogy a japán és a nyugatnémet „gazdasági csoda” idején az amerikai tőke egyre kevésbé vett részt a termelőerők forradalmasításában. Lemaradása a '60-as években felgyorsult, az amerikai cégek már saját nemzeti piacaikon is nehezen állták a versenyt a nyugat-európai és japán árukkal. Kilenc ország (Kanada, Franciaország, az NSZK, Olaszország, Japán, Hollandia, Nagy-Britannia, az USA és Dél-Korea) összehasonlításából kitűnik, hogy 1960 és 1973 között az USA nyolcadik a BNT növekedési ütemét illetően, kilencedik a termelékenység növekedésében. [11-2] (Az amerikai ipar termelékenységének növekedése 1969-ben alacsonyabb volt, mint az évszázadban bármikor. [49-83]) Egy másik vizsgálat szerint, amely hat vezető tőkés országra terjedt ki, az USA 1953 és 1966 között utolsó előtti volt a gazdasági növekedésben, első a fegyverkezésben; Anglia utolsó a növekedésben, második a fegyverkezésben. [55-219] Az a félelmetes képződmény, amelyet Eisenhower katonai-ipari komplexumnak nevezett, deformálja a gazdaságot és a politikát.

Persze, nemcsak a fegyverkezés felelős az egyenlőtlen fejlődés felgyorsulásáért, hanem – egyéb okok mellett – az alacsonyabb bérszínvonalú országokba irányuló tőke kivitel is, amennyiben mentesíti a tőkét az „anyaországbeli” műszaki fejlesztés kényszerétől. A következményeket jól szemlélteti néhány adat. Ha az 1950-es szintet 100-nak vesszük, 1970-ben az USA társadalmi összterméke 194, Nyugat-Európáé 222, Japáné 443; az ipari termelés megfelelő számai: 229, 299, 1607; a külkereskedelmi forgalom számai: 434, 634, 1217. Az USA részesedése a tőkés világ teljes termelésében ez alatt az idő alatt 54,6 százalékról 40,9-re süllyedt, Japáné 1,6-ról 9,4-re emelkedett. [50]

2. HÁROM MEGRÁZKÓDTATÁS

a) Dollárválság

Az amerikai áruk versenyképességének romlása és a kormányzat agresszív politikája együtt vezetett a '70-es évek elejének dollárválságához, illetve az 1944 júliusában Bretton Woodsban létesített *nemzetközi tőkés pénzügyi rendszer összeomlásához*. A rendszer aranyban vagy dollárban rögzítette a tagországok valutáinak paritását (egymáshoz való viszonyát), tényleges árfolyamuk ettől csak egy szűk ingadozási sávon belül térhetett el; az arany árát unciánként 35 dollárban állapították meg, és az USA szavatolta a külföldi jegybankok részére dollárjaik szabad átváltását aranyra. A megállapított aranyár ugyan alatta maradt a valóságos értéknek, de az USA érdekelt volt az alacsony árban, mert a háború alatt és után a dollárhiányban szenvedő külföldi országok arannyal fizették amerikai tartozásaikat. Így az amerikai kincstár olcsón jutott a becses fémhez, és már 1944-ben birtokába került a tőkés világ aranykészletének 60 százaléka.

Az irreálisan alacsony ár azonban idővel megbosszulta magát. Az USA közel negyven országban 340 katonai támaszpontot tartott fenn [49-110] ^[10], és ezeknek a költségei, de különösen a vietnami háború kiadásai dollártömegekkel árasztották el a világot. Az áradatot tovább dagasztotta a külföldön beruházott amerikai tőke, valamint az a különbözet, amellyel az USA importjához szükséges dollárkínálat felülmúlta a külföldiek amerikai vásárlásaihoz szükséges dollármennyiséget. A külföldi dollártulajdonosok nem lelkesedtek a drága amerikai árukért, inkább erősebb valutákra cserélték gyenge dollárjaikat a paritáshoz közeli (tehát e valuták vásárlóerejénél immár alacsonyabb) áron – magyaráz, kisebb vásárlóerőt cseréltek nagyobbra. A nyugat-európai bankokban ily módon dollárok tízmilliárdjai halmozódtak fel, amelyeket a hazai gazdaság nem kívánt amerikai vásárlásokra fordítani, aranyra való átváltásuk viszont előnyös volt, mert a hivatalos aranyár – részint a dollár iránti bizalom megingása miatt, részint pedig azért, mert az arany világméretű kínálata nem tartott lépést a világkereskedelem bővülésével – egyre inkább elmaradt a szabadpiaci ártól. Az USA aranytartálékai az 1951-es 22-23 md dollárnyi értékről 1968-ban n md-ra apadtak; katasztrófa fenyegetett. A bajok már 1958-ban jelentkeztek, amikor az amerikai fizetési mérleg hiánya meghaladta a tőkés világ dollárigényét, és az USA kénytelen volt tartozásainak nagyobb részét aranyban kiegyenlíteni. 1971-ben bekövetkezett a robbanás: sok európai bank megszüntette dollárvásárlásait, augusztus 15-én pedig Nixon felfüggesztette a dollár átválthatóságát aranyra. Ezzel és a decemberi 12 százalékos dollár-leértékeléssel a Bretton Woods-i rendszer gyakorlatilag

szétesett.

b) Stagfláció

A tőkés gazdaság súlyos belső ellentmondásainak tünete volt a '70-es évek stagflációja is. Ez a kór – infláció a pangás idején, áremelkedés a válságban – az 1950-es évek előtt ismeretlen volt; első jelei az '54-es, '58-as, '61-es és 70-es recesszióban tűntek fel, amikor a kompetitív (nem monopolizált) szektor „szabályszerűen” viselkedett ugyan, és kisebb vagy nagyobb mértékben engedett az árakból, de a monopolizált szektor árai a lanyhuló kereslet ellenére felfelé kúsztak. Teljes élességében a jelenség az 1973-75-ös depresszióban mutatkozott meg először: ekkor már a monopolárok erős emelkedésével egyidejűleg a kisebb cégek is (a nagy részvénytársaságok vásárlói) áremelésekre kényszerültek, a gyengébbek emiatt csődbe mentek, és felduzzadt a munkanélküliség.

A korábbi tapasztalatokra támaszkodó hagyományos elmélet törvényszerűnek tartotta az ellentétes mozgást a munkanélküliség és az infláció között (válságban magas munkanélküliség, alacsony árak, fellendüléskor csökkenő munkanélküliség, emelkedő árak). Most, hogy a fejlemények megcáfolták a hagyományos nézetet, új magyarázatra volt szükség. Samuelson a stagflációért a keynesiánus politikát és a „jóléti állam” magas szociális kiadásait okolja. „A keynesi forradalom felismerései a piacgazdaságokat olyan gyors és tartós növekedés időszakába juttatták, amely korábban ismeretlen volt. Mégis, e siker magában hordozta a hanyatlás csíráit. A gyors ütemű jövedelemnövekedés a jóléti államokat arra indította, hogy a jövedelemtámogatást és a társadalombiztosítási programokat mindaddig elképzelhetetlenül magas szintre emeljék. Amikor az 1970-es évek olajválsága elérte a piacgazdaságokat, azokban már bizonyos megmerevedettség állt be. Felszökött az

infláció. Nőtt a munkanélküliség. A kormányzati deficitek emelkedni kezdtek.” [59-1089] Nem derül ki pontosan, hogy Samuelson szerint végül is miért és mikor válik a „keynesi forradalom” a „páratlanul gyors és tartós növekedés” előmozdítójából a hanyatlás tényezőjévé, a munkanélküliség és az infláció együttes fellépésének okozójává. A marxista Weeks válasza világosabb. A keynesiánus gazdaságpolitika segítheti az élénkülést, de csak addig, amíg a profitráta elég magas (így történt pl. a '30-as évekbeli Nagy Válság *után*, amikor a tőke szerkezeti átalakulása már lezajlott); ha viszont a profitráta túl alacsony ahhoz, hogy a termelés bővítésére ösztönözzön, ha az értéktöbblet viszonylagos vagy abszolút mennyisége összezsugorodik, akkor az állami kiadások növelése inflációt okoz, és a „legkedvezőbb” esetben is csak elodázhathatja a válságot. [76-281-302] Maga Keynes tőkés szemszögből fejezi ki e módszer alkalmazhatóságának korlátait: a hatékony kereslet növelése előbb-utóbb eljut ahhoz a ponthoz, ahol „már nem eredményezi a termelés további növelését, hanem csupán a költségegység növekszik, és pedig pontosan a kereslet növekedésével azonos arányban”. [36-327]

A válság elodázása semmiképpen sem mondható egyértelműen kedvezőnek, inkább kielezi az ellentmondásokat. Az értéktöbblet egy részének állami újraelosztása romló hatékonyságú gazdasági tevékenységeket is életben tart – pl. szubvenciókkal, amelyek a protekcionizmus sajátos megnyilvánulásai ott, ahol az országok nem folyamodhatnak vámintézkedésekhez egymással szemben [62b-250] –, továbbá egyfelől keresletet táplál, másfelől tovább lohasztja az egyébként is lanyha beruházási kedvet, akadályozva a kereslet kielégítését. Ilyen körülmények között a kormányok keresletélénkítő válasza az 1974-75-ös recesszióra szükségképpen kudarcot vallott, a társadalmi juttatások és

általában a közkiadások emelése veszedelmesen növelte az inflációt és a költségvetési hiányokat. Carter elnök, miután 1977 januárjában indított 31 md-os gazdaságélénkítő programja a dollár zuhanását idézte elő, 1979 októberében kénytelen volt áttérni a pénzsűkítés politikájára.

Láttuk, hogy Nixon is kísérletezett már ezzel a politikával, de a következményeitől visszariadt. A közvetlen következmények Carter számára sem lehettek biztatóbbak. Miért vállalta mégis a szociális feszültségek kockázatát? Vagy megfordítva a kérdést: miért folytatták évek során át ennek a politikának az ellenkezőjét, megszorítások helyett a költségek növelését, holott a hátrányok legkétségbeesőbb a '70-es évektől egyre nyilvánvalóbbak lettek?

Kezdjük a kezdeteknél. A '30-as világválság hatására a tőkés állam, minőségileg megváltoztatva viszonyát a gazdasághoz, a „rend” pusztá felvigyázójából a gazdasági folyamatok aktív szereplőjévé és szabályozójává, felépítményi jellegének megőrzése mellett *a gazdasági alap alkotóelemévé* lett. Szerepváltásának lehetőségét a tőke nagyfokú koncentrációja és centralizációja teremtette meg (mind hatalmasabb tőkék összpontosultak mind kevesebb kézben, s így a tőkésosztály nagyobb értéktobbletet adhatott át újraelosztásra saját államának, mint bármikor azelőtt), szükségességét pedig a kapitalizmus megingása indokolta (amit a világválság bizonyított az egyik oldalon, a Szovjetunió és a nemzetközi munkásmozgalom rohamos fejlődése a másikon). Új feladatkörét a tőkés állam a történelmi körülményektől függően hol fasiszta-korporációs, hol demokratikus-keynesi típusú eszközökkel látta el. Az utóbbiak – elméletben legalábbis – a teljes foglalkoztatottságot megcélzó költségvetési politikát, a gazdasági növekedésre irányuló (alacsony kamatlábakat megállapító) monetáris politikát, valamint a fizetési mérleg egyensúlyára törekvő kereskedelmi és árfolyampolitikát foglalták magukba, abból a megfontolásból, hogy ha a beruházások mértéke és a tömegek fogyasztása elég magas, akkor sem válságtól, sem forradalomtól nem kell tartani, *a szovjet példa vonzását ellensúlyozni lehet*. Ezért bátorította a roosevelti New Deal a munkásság gazdasági érdekvédelmi szervezeteit, mint a rendszer stabilizációs tényezőit. (Roosevelt a tőkésosztály *általános* érdekeit érvényesítette, akár az egyes tőkések vagy tőkés csoportok különös érdekeivel *szemben* is.) Az 1935-ös Wagner-törvény 7. paragrafusa kimondta: „Az alkalmazottaknak joguk van az önszerveződésre, arra, hogy szakszervezeteket alakítsanak, szakszervezetekbe lépjenek be, vagy szakszervezeteket támogassanak; hogy maguk választotta képviselőikön keresztül kollektív tárgyalásokat folytassanak; és hogy egységesen lépjenek fel a kollektív tárgyalásokon vagy a kölcsönös segélynyújtást, illetve védelmet célzó egyéb tevékenységekben.” Ez a törvény hívta életre az Országos Munkaügyi Tanácsot (National Labor Relations Board), amelynek azt kellett ellenőriznie, hogy a munkáltatók ne folytassanak *„tisztességtelen munkaügyi gyakorlatot”* a szakszervezetekkel szemben (senkit ne bocsássanak el szakszervezeti tagsága miatt stb.) [59-900]

A háború utáni hidegháborús légkörben az 1947-es Taft-Hartley törvény visszavonta a Wagner-törvényben rögzített engedelményeket, és a *„tisztességtelen szakszervezeti gyakorlat”* újonnan bevezetett fogalma alapján drasztikusan szűkítette a szakszervezetek mozgásterét, megbénította politikai tevékenységüket, korlátozta a sztrájkjogot. A reakciós irányzat az '50-es évek mccarthysta boszorkányüldözésében teljesedett ki, amely nemcsak a munkásmozgalmat, hanem a polgári baloldalt is célba vette, és kockázatosá tett minden haladó megmozdulást. Az események azonban kikényszerítették ennek az irányvonalnak a módosítását. Az USA győzelem nélkül fejezte be a koreai háborút; Kelet-Európában kiderült, hogy a Szovjetunió szövetségi rendszere fegyveres erőszakkal nem dönthető meg; 1957-58-ban visszaesett a tőkés gazdaság, erősödtek a társadalmi feszültségek, Nyugat-Európában harcosabbá vált a munkásmozgalom. A burzsoázia számára ismét ajánlatosabbnak látszott a dolgozó

tömegek iránti nagyobb engedékenység – a kapitalizmus fölényének szociálpolitikai bizonyítása –, és a vietnami háború által kiváltott fellendülés átmenetileg meg is teremtette hozzá a feltételeket. Erre az időre esik a „jóléti állam” meghirdetése, valamint a polgári szerzők írásaiban „pénzbérrobbanásként” emlegetett jelenség [62c-186]: az amerikai munkások reálbére 1965-ig rendszeresen nőtt (a propaganda az '50-es évektől azt sulykolta, hogy az USA-ban eltűntek az osztályellentétek, a munkásság felemelkedett a középosztályba), a nyugat-európai munkásoké 1968 és '73 között csaknem elérte az USA színvonalát. [2-84] A keynesiánus módszerek felújításában döntő súllyal estek latba a háború utáni Szovjetunió látványos tudományos és műszaki eredményei (önállóan előállított atom- és hidrogénbomba, a világ első mesterséges égitestének felbocsátása, kiváló teljesítmények a lézertechnikában, a gépgyártásban stb.), amelyek valósággal sokkolták a tőkés világot, és azt a félelmet ébresztették, hogy a szovjet vállalatok – mint M. I. Goldman, a Harvard Egyetem Orosz Kutatóintézetének társigazgatója írja – nyugati cégeket, köztük amerikaiakat fognak kiütni a versenyben. [27-19]

Bár a nyugati expanzió 1967-ben megtört, és '73-ban – a Samuelson által „vízválasztónak” nevezett évben [59-132] – elakadt, a tőkés kormányzatok egyelőre óvakodtak szakítani a '60-as évek gazdaságpolitikájával, annak ellenére, hogy a stagfláció lejáratva ezt a politikát. Magatartásukat nemzetközi és belső okok magyarázzák. A vietnami kudarccal az USA tekintélye lehanyaglott; részben ezzel függ össze a '70-es évek számos haladó mozgalmának sikere. 1973-ban elsöprik az afgán monarchiát, 1974-ben megbukik a görög és a portugál fasiszta diktatúra, 1975-ben Angola és Mozambik fegyveres harcban kivívja függetlenségét, Laoszban kikiáltják a népi demokratikus köztársaságot, Spanyolországban Franco halálával véget ér a közel négy évtizedes falangista uralom, 1977-ben Etiópiában baloldali kormány jut hatalomra; Irán forrong, Nicaraguában előretör a fegyveres felkelés, Jamaicát 1972 óta a baloldali Manley kormányozza. A perifériák forradalmaival egyidőben a centrumországok is lendületes tömegmozgalmak színterei. A '68-as diáklázadások *objektív forradalmi helyzetre* utalnak; s ha *alkalmas vezérkar és megfelelő nemzetközi támogatás híján* vereséget szenvednek is (a Szovjetunió és szövetségesei nem segítenek, sőt!), ha a szakszervezetek ütőképessége sem a régi már (a '60-as évektől folyamatosan gyengülnek, taglétszámuk apad), az ellenforradalmi tendenciák erősödése ellenére a gazdasági nehézségek, a dugába dőlt katonai kalandok, a kormányzati botrányok továbbra is szítják a népi ellenállást. Fellángol a tiltakozás a vietnami háború ellen, az afrikai országok függetlenedése nyomán új szakaszba lépnek a polgárjogi harcok, emancipációt követelnek a gazdasági süllyedés miatt munkavállalásra kényszerülő, de a férfiaknál rosszabbul fizetett nők – a tömegek kivételes, rendkívüli politikai aktivitásának időszaka ez. [18-108-110] Az USA-ban a korrupt szakszervezeti vezetők („szmokingos szindikalisták”) megkerülésével elharapóznak a vadsztrájkok, forradalmi szakszervezeteket alakítanak a feketék, az autógyári munkások, a bányászok, a kamionosok. 1974-ben kirobban a szakszervezeten kívüli bányászok 13 hónapos sztrájkja; a '70-es évek elején a baloldali sajtó a szakszervezeti mozgalom megújulásáról beszél. (Az osztályharc éleződésére vall, hogy különleges jogi cégek – *union busters*, „szakszervezetűzők” – specializálódnak a renitens szakszervezetek megrendsabályozására.) [Uo. 106-110, 115] Ennek a folyamatnak a része a nyugat-európai sztrájkhullám 1974 februárjában, az EGK-nak fennállása óta legmélyebb válsága idején.

Konzervatív szerzők a stagflációért részint az állami beavatkozást, részint a szakszervezeteket és a magas reálbéreket teszik felelőssé. Gottfried Haberler pl. megbotránkozik azon, hogy a szakszervezeti befolyás miatt a '70-es évek amerikai acél- és autóiipari bérei 50 százalékkal meghaladták az ipari átlagbért, jöllehet

a külföldi verseny miatt igen nagy volt a munkanélküliség. A közgazdászok – írja – ma már széles körben elismerik, hogy a reálbérek merevsége és nyomása alkotja az árak stabilitásának fő akadályát, s hogy a világrecesszió nem küzdhető le másképp, mint a reálbérszint csökkentésével, a profit jelentős növelésével. [62a-65, 68] Más szerzők azonban (Lester Thurow, Andrew Blumberg) rámutatnak, hogy az amerikai reálbérek a '60-as évek közepétől nem emelkedtek, sőt a '70-es években süllyedni kezdtek. Ezekben az években ugyanis felszökött a munkaerő-kínálat, de a kereslet elmaradt tőle, vagy nem volt összhangban vele. A megnövekedett kínálat okai: i. keresőképes korba lépett a háború utáni demográfiai hullám – a „baby boom” – nemzedéke; 2. mivel az infláció miatt a család nem tudott már egyetlen fizetésből megélni, tömegesen jelentek meg a munkaerő-piacon a nők (részvételi arányuk az USA munkaerő-állományában a '60-as évek közepén mért 40 százalékról a '80-as évek közepéig 55 százalékra emelkedett), de 80 százalékuk azóta is alacsony fizetésű munkahelyeken dolgozik, [rí-93; 59-870] – A kereslet legalább két okból maradt el a hazai kínálattól: 1. nagy méreteket öltött az olcsó bérű bevándorlók és a perifériákról beterelt munkások alkalmazása; 2. rekordot döntött az amerikai társaságok tengerentúli terjeszkedése: közvetlen külföldi beruházásaik értéke, amely szerényen számolva duplája volt a hazaiakénak, 1970-től 1980-ig közel két és félszeresére, 78 md dollárról 192 md-ra ugrott, [18-36, 57-58, 36, 95] A fogyasztóiár-index, 1967-et 100-nak véve, 1979-ben 214,4 volt [59-348], de az áremelések kompenzálását csak az acél-, az autó-, a bányaiparban és a közúti közlekedésben sikerült a szakszervezeteknek kiharcolniuk, az újonnan kötött munkaszerződésekből pedig kimaradt az indexálás (a bérek hozzáigazítása az inflációhoz). [18-95]

Heilbroner és Thurow, a polgári baloldalhoz tartozó két amerikai közgazdász, érdekes módon közelíti meg a stagfláció problémáját. Egy évszázaddal ezelőtt a korunkbeli olajsokkhoz hasonló szénsokek nem inflációt, hanem depressziót idézett volna elő: szénbányák és acélgyárak leállítását stb. Az, hogy a depresszió a mi időnkben inflációvá „finomult”, a vilákapitalizmus szerkezeti változásaiból következik. A két leglényegesebb változás egyike az állam erőteljes gazdasági tevékenysége, amely a visszaesést ugyan nem tudja megakadályozni, de a mély depressziót igen: megrendelésekkel, társadalombiztosítással, munkanélküliségi és bankbetét-biztosítással, segélyekkel stb. korlátozza a szűkülő termelés és foglalkoztatottság hatásait. A másik lényeges változás a hatékony munkás- és tőkés-szervezetek létrejötte. A szakszervezetek ma már meg tudják akadályozni a korábbi válságok drasztikus bércsökkentéseit; ami pedig a tőkét illeti, a régi idők kisebb vállalatainak „torokmetsző” versenyét háttérbe szorították az óriáscégek, amelyek egymással is összeolvadva, ellenőrzésük alatt tartják a piacot, és recesszióban is képesek az áremelésre. [31-132-133] [11]

Amerikai szerzők az elméleti elemzés igénye nélkül, tulajdonosi szemszögből, egy egyszerű számtani példával illusztrálják a monopóliumok magatartását. Tegyük fel, hogy egy koncentrált, monopolizált iparágban működő cég 20 százalékos profitot tűz ki célul, költségei pedig kibocsátási egységenként 200 dollárt tesznek ki. Termékét tehát egységenként 240 dollárért, 40 dolláros profittal adja el, s ha 40 000 dollár profitot akar elérni, akkor 1000 egységet kell ezen az áron értékesítenie. Tegyük most fel, hogy recesszió van, és a munkanélküliség növekedése miatt az eladható egységek száma 960-ra csökken. A célprofit szinten tartásához ekkor valamivel 241 dollár fölé kell emelni az egységenkénti árat, 20 helyett kb. 21 százalékra tágítva az önköltség feletti haszonrészt. Az áremeléssel ugyan a monopólium újabb vevőket veszíthet, de ha elég szilárdan ellenőrzi a piacot, és imázsát hirdetések útján eléggé a köztudatba vési, akkor nem fog túl sok vevőt veszíteni. [74-15]

Sherman felteszi a kérdést: miért előnyösebb a monopóliumoknak, ha a kereslet

csökkenésekor árai helyett inkább a termelésüket csökkentik, az árakat viszont emelik? Az óriáscégek – hangzik a magyarázat – nem törekszenek arra, hogy árakat mindig az elérhető legmagasabb szinten állapítsák meg: profitjuk rövid távú maximálása helyett kifizetődőbbnek találják az olyan profíthatárt, amely hosszú távon biztosítja a maximális növekedést. Expanzió idején ezért szabják meg árakat rendszerint alacsonyabban annál, amit a piac megfizetne. Céljuk, hogy megakadályozzák új versenytársak belépését; hogy elejét vegyék a szakszervezeti bérköveteléseknek, vagy a kormány esetleges trösztellenes és árellenőrzési kísérleteinek; hogy széles körben elfogadtassák az új termékeket; hogy osztalékaik és részvényáraik lehetőleg stabilak legyenek, fellendüléskor ne túl magasak, tehát ne essenek túlságosan a recesszióban. [61-305-306] Persze, a monopolista árképzés sem függetlenítheti magát sem az áruk valóságos értékétől, sem a piaci viszonyoktól. 1982-ben, amikor a munkanélküliség a '70-es évek 5,7 százalékos átlagáról 11 százalékra, a Nagy Válság óta példátlan szintre emelkedett az USA-ban, és még magasabbra Myugat-Európában, a nemzetközi verseny pedig kiéleződött, a részvénytársaságok – hosszú idő óta először – kezdték árakat leszállítani. [31-136, 137]

Átgondolva az elmondottakat, arra a következtetésre jutunk, hogy a '70-es évek stagflációjáért semmiképpen sem a szakszervezetek okolhatók, de önmagukban véve a keynesi típusú gazdaságpolitikai módszerek sem. A stagfláció nem akkor jelentkezett, amikor a szakszervezetek erejük teljében voltak (mint pl. a New Deal idején), a keynesi típusú módszerek pedig nem hoznak mindig és mindenütt stagfációt, csupán ott, ahol elodázzák az esedékes válságot, amely hivatva lenne az elavult termelési technikák, az értékükéit vesztett tőkék erőszakos kiselejtezésével ismét a „kellő” szintre emelni a lesüllyedt profitrátát. A kulcskérdés tehát – ismételjük – az, hogy *miért nem vetették el időben a kormányzatok a régi, alkalmatlanná vált módszereket, miért folytatták a keynesi típusú gazdaságpolitikát akkor is, amikor az már nem felelt meg a konjunktúraciklusnak, a tágulás és összehúzódás elkerülhetetlen váltakozása szerint alakuló tőkés gazdaság adott fejlődési szakaszának.* Nyilván nem ostobaságból cselekedtek így, sokkal inkább azért, mert *egyetlen alternatívájuk volt: szabadjára engedni a válságot.* Ehhez a rendkívül kockázatos lépéshez azonban csupán akkor folyamodtak, amikor *a belső és főleg a nemzetközi politikai mérleg átbillent a konzervatív oldalra;* amikor a tömegek ellenállását felőrölte már a súlyosbodó gazdasági helyzet és az egyre kíméletlenebb tulajdonosi offenzíva, a hagyományos munkásosztályt meggyengítették a (később részletesebben kifejtendő) gazdasági és társadalmi átrendeződések, végül (ami a legfontosabb): *a nemzetközi munkásmozgalom és bázisa, a szocialista tábor cselekvésképtelenné vált, a kelet-európai népi demokráciák évek óta szerkezeti nehézségekkel küzdő gazdaságát szétzilálta a két olajárrobbanás és a külkereskedelmi cserearány-romlás, a Szovjetunió pedig nemhogy a világ haladó erőinek pajzsa és vonzási központja nem volt többé, hanem inkább riasztó példa, hivatkozási alap a kommunistaellenes propaganda számára (amelyből egyébként a szocialista múlt gyalázásával maga a „szovjet tömb” is tevékenyen kivette részét).* A keynesiánus gazdaságpolitika stagflációs szerepe csak a jelzett összefüggésben, a konjunktúraciklusok, valamint a belső és a nemzetközi osztályharc összefüggésében mérlegelhető.

c) Olajárrobbanás

A nemzetközi pénzügyi válság és a stagfláció mellett a tőkés rendszer mélyülő ellentmondásainak harmadik legjellemzőbb megnyilvánulása a '70-es évek két olajárrobbanása volt. Az elsőre 1973 októberében került sor: 4-én tört ki az arab-izraeli

háború, 7-én Irak államosította az amerikai olajérdekeltségeket, 16-án az OPEC (a kőolajat exportáló országok szervezete) 3 dollárról 11-re emelte 1 barrel (hordó, kb. 160 liter) olaj árát. A második árrobbanás 1979-ben, az iraki-iráni háború pusztításai által előidézett kínálatcsökkenés nyomán következett be; 1 barrel ára ekkor 13 dollárról 28-ra ugrott.

Az árakat ilyen mértékben bizonyára nem lehetett volna emelni, ha a kereslet meg nem sokszorozódik. Az USA kőolajtermelése az 1960-as évtizedben stagnált, miközben fogyasztása közel négyszeresére nőtt (többek közt a vietnami háború miatt); a vezető tőkés országokban az 1972-es év gazdasági élénkülése fellendülésbe csapott át, és ez a következő év első felében tovább erősödött. Az 1979-es árrobbanás szintén egy viszonylagos élénkülési hullámra következett. Ebben az évtizedben gyorsan törtek előre a saját olajbázissal nem rendelkező ipari országok, és termelésükkel együtt felszökött a lakossági fogyasztás is (Japán, az NSZK, Franciaország és Olaszország autósűrűsége a '60-as években megközelítette az USA-ét); több elmaradott ország az iparosodás útjára lépett, némelyikük elérte az „elszakadási pontot”, ahonnan rohamosan gyorsul a fejlődés. Az olajáralakulást a dollárárfolyam romlása is befolyásolta, ám ennél kétségtelenül nagyobb súlyuk volt a kőolajtermelő országok függetlenedési törekvéseinek, amelyek 1971-től nagyarányú államosításokban öltöttek testet. (Irakon kívül Algéria, Líbia, Szíria, Irán és Kuvait is államosított.) Végül, nem zárhatók ki a spekulációs motívumok. Az amerikai olaj túlságosan mélyen fekszik, kitermelése költséges, tulajdonosainak tehát elemi érdekük a magas világpiaci ár. A politikai motívum sem éppen lényegtelen. „Megfelelő források hiányában mindmáig nem tisztázható megnyugtatóan a kissingeri diplomácia szerepe az első olajárrobbanásban... Aligha vitatható, hogy az energiaárak radikális megdrágításában a szelesebb energiabázissal rendelkező Egyesült Államok vezetése eszközt látott a világgazdasági pozícióit mind erőteljesebben növelő, vele világgazdaságilag mindinkább rivalizáló, de energiaszegény Német Szövetségi Köztársaság és Japán viszonylagos nemzetközi versenyképességének gyengítésére.” [23d-41]

Az olajválság bizonyos fokig az amerikai gazdaságra is visszaütött, növelte a termelési költségeket és az inflációt. Az USA olajszámlája, amely 1972-ben 5 md dollár volt, '74-ben már 27, '80-ban 83 md. [31-202] Van azonban olyan vélemény, hogy a két olajsokk inflációs hatását nem szabad eltúlozni. Az OPEC-árak 1973-as megnégyszerezése az USA BNT-jének 1,2 százalékát vitte el, tehát – mondja egy konzervatív közgazdász – a kérdést megoldotta volna a reáljövedelmek 1,2 százalékos egyszeri csökkentése, vagy pedig, tekintve a bérek merevségét, egy ugyanilyen mértékű egyszeri áremelés, amely a kétszámjegyű infláció idején nem számottevő. [62a-71] Más közgazdászok is egyetértenek ebben. A '73-as olajártöbblet – írja D. Lal és M. Wolf – az ipari országok társadalmi össztermékének kb. 2 százaléka, azaz durván számolva egy féléves növekedés értékével egyenlő. Nem is a mértéke miatt jelentős, hanem azért, mert napvilágra hozta a szerkezeti gyengeségeket, az elavult iparágak és vállalatok mesterséges életben tartásának veszélyeit, és meggyorsítva a tőkeállomány tekintélyes részének elavulását – főleg olyan iparágakban, mint az acél-, a hajó-, a gépjármű- és a vegyipar –, a fejlődést az energiatakarékos tevékenységek felé irányította. Az energiaárak növekedése – teszi hozzá jellegzetes módon a két szerző – csökkenti a teljes foglalkoztatással összeegyeztethető reálbéreket, [62b-250-251]

Meglepő, de tény: az USA nyersolajimportja az első olajárrobbanás után csökkenés helyett jelentékenyen emelkedett (az 1973-as 160,5 millió tonnáról '76-ban 261,7, '78-ban 349, '79-ben 359,6 millióra), és csak a második robbanás nyomán, 1980-ban esett (287,4 millió tonnára). [23c-75] Az átmeneti gazdasági élénküléssel kapcsolatos növekedés azonban nem fedheti el a legfontosabbat: a két olajsokk, bármi volt is a *közvetlen* oka, tünetként utalt arra a mélyebben rejlő okra (amelyet a dollárválság és a

stagfláció is jelzett), hogy *a gazdasági terjeszkedés sem a régi műszaki bázison, azaz lényegileg extenzív-mennyiségi módszerekkel, sem pedig a fennálló intézmény- és viszonyrendszer kötelékében nem folytatható többé. A kapitalizmus csomópontválságba jutott.*

3. A CSOMÓPONTVÁLSÁG FOGALMA. A KAPITALIZMUS IPARI FORRADALMAI ÉS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEIK

Csomópontválságon a válságnak azt a típusát értjük, amelynek megoldásához vagy íormációváltás (egy új társadalmi rendszer megteremtése), vagy legalábbis a fennálló formáció mélyreható, minőségi átalakítása szükséges. Ezt az átalakítást viszonylagos vagy belső „ugrásnak” nevezhetjük: „ugrásnak”, mert gyökeres szerkezeti módosulásokat hoz, viszonylagosnak és belsőnek, mert a formáción belül marad. Ilyen szerkezeti módosulásokat élt át az ókori Róma, amikor a köztársasági berendezkedést monarchiára cserélte, hogy kilábaljon a rabszolgatartó latifundiumok térhódítása nyomán támadt súlyos polgárháborús válságból; ilyen változás volt a feudalizmusban a nemzeti piacok és a központosított monarchiák megjelenése, vagy a kapitalizmusban a szabadversenycs formákból kinőtt monopolista uralom a maga felépítménybeli következményeivel. Akárcsak a szoros értelemben vett forradalmakat, ezeket a viszonylagos minőségi ugrásokat is a termelőerők fejlődése váltja ki, amely idővel beleütközik a fennálló intézményrendszernek, mindenekelőtt a termelési viszonyoknak a korlátaiba. Az így keletkező ellentmondás érlelődik azután csomópontválsággá, ha megoldása valami okból késik – ahogy késett a ’70-es években is, amikor minden ipari országban lelassult a termelékenység növekedése, jöllehet a második világháborúban megkezdett és a rákövetkező évtizedekben kibontakozó tudományos-technikai forradalom (TTF) kimunkálta a műszaki feltételeket a termelési szerkezet ugrásszerű fejlesztéséhez.

A kapitalizmus történetében a csomópontválságok által kierőszakolt belső „ugrások” egy-egy ipari forradalommal, napjainkban pedig a TTF-fel kapcsolatosak.

a) A három ipari forradalom

Az első ipari forradalom – szülőhazája Anglia – a 18. sz. második felétől a 19. sz. közepéig tartott. Lezárta a manufaktúrák korszakát, létrehozta a gépesített gyáripárt, a kapitalizmusnak az előző termelési módtól döntően különböző, saját műszaki bázisát. E korszakot a gőzgép, a könnyűipar (különösen a textil- és bőripar), mennyiségileg pedig a gépek tömeges gépi előállításán alapuló tömegtermelés jellemzi; illetve – a gazdasági alap oldaláról – a bérmunkán nyugvó egyetemes árugazdaság szabadversenycs formája, amely az 1860-70-es években jut fejlődése csúcsára. Forradalmasodik a közlekedés és a hírközlés (gőzhajó, gőzmozdony, Morse-távíró), új, nagy ipari központok létesülnek, a parasztság a városokba özönlik; a kapitalizmus meghódítja a világot, a proletariátus osztállyá szerveződik.

A második ipari forradalom a szabadverseny kereteiben csírázik ki. Bessemer légbefúvós eljárása a 19. sz. közepén, majd Martin és Thomas találmányai forradalmasítják a kohászatot; az acél bevonul a gép-, hajó- és sánygéptársba, az

acéltermelés lesz az ipari potenciál egyik legfőbb mércéjévé. Alapvető vívmány az új energiaforrás, a *villanyenergia*: a gőzgép már nem volt elég hatékony az ipari termelés további növekedéséhez. Villanyerőművek és távvezetékek épülnek, az ipar függetlenedik a földrajzi korlátoktól, új termelési ágak keletkeznek (elektrokémia stb.). A korszakra a *nehézipar* jellemző (vaskohászat, gépgyártás, gépjárművek és más tartós fogyasztási cikkek gyártása). A tőke koncentrációja és centralizációja olyan fokot ér el, amilyen a gőzgép alacsony teljesítőképessége mellett elképzelhetetlen volt; a bonyolult berendezésekkel működő termelési folyamatok óriási tőkebefektetéseket igényelnek, és az új követelmények ellentmondásba kerülnek a kis- és közepes vállalkozásokra támaszkodó szabadversenyessé formával. Az ellentmondás a század utolsó negyedének válságsorozatában robban. Négy egymásutáni válság (1873-79, 1882-86, 1890 – ez Németországban 1893-ig, Angliában '95-ig, az USA-ban '97-ig tart –, 1900-1903) elpusztítja a kis és középvállalatok tömegét, megszilárdítja a monopóliumok uralkodó helyzetét a fő tőkés országokban. (A '80-as évek tőkés egyesülései még ingatagok voltak, többnyire hamar szétestek.) Az államhatalmat ellenőrző ipari és bankbirodalmak felosztják egymás közt a világot, de az egyenlőtlen fejlődés következtében rövidesen megkezdődik világháborúvá fajuló küzdelmük az újrafelosztásért. A szabadversenyessé kapitalizmus imperializmussá, a *monopoltőke* rendszerévé alakult. [12]

A világháború után folytatódott a második ipari forradalom. Központja immár egyértelműen az USA, amelynek ipari termelése 1923-ban 42 százalékkal múlta felül a háború előttit. Leggyorsabb a fejlődés az autó-, gumi-, repülőgép-, vas-, acél- és vegyiparban, a műselyem- és a rádiógyártásban. Meghonosodik a *Ford-Taylor-féle munkaszervezés*: tipizálás, szabványosítás, a munkaműveletek felbontása, futószalag – a Ford Művekben a világon először –, sorozatgyártás, részletesen kidolgozott bérrendszer a munkaintenzitás ' kíméletlen fokozására. [13] A konjunktúra ugyanolyan optimizmust ébreszt, mint később a '60-as években; „az ország elégedett lehet a jelennel, és derűlátóan tekinthet a jövőbe” – mondja a leköszönő Coolidge elnök 1928. december 4-én. Pár hónapra rá kitör a kapitalizmus történetének legpusztítóbb válsága, mert *a termelőerők rohamos társadalmasulása – az ipari forradalom eredménye – ellentétbe került a szabadversenyessé korszakból fennmaradt politikai felépítménnyel, a tervszerű szabályozás objektív szükséglete az állam gazdasági benemavatkozásával. Az ellentmondást az állammonopolista kapitalizmussá való áttérés volt hivatva megoldani.*

A jelenleg zajló *harmadik ipari forradalom* közvetlenül a tudomány forradalmából keletkezett és vele fonódott össze. A tudományos forradalmat a második világháború szükségletei indították el: ezek ösztönözték a nukleáris kutatásokat, valamint egy komplex új tudománynak, a kibernetikának a létrejöttét, amely a légvédelmi tüzéség nagyobb találati pontosságára irányuló matematikai vizsgálódásokból született. Lényegileg ennek a két kutatási területnek az eredményei alakították át gyökeresen a haditechnikát, és alapozták meg a társadalom mélyreható szerkezeti módosulásait.

A nukleáris energiának ma még döntően a fegyverkezésben van szerepe, de a kibernetikából elágazó tudományok és technikák máris társadalmi jelentőségűek. Az anyagmegmunkáló vagy energiát átalakító berendezésektől eltérően, a kibernetikai rendszereket az *információfeldolgozás* folyamatai jellemzik, s hogy ez milyen minőségi változást hoz, azt talán úgy domboríthatjuk ki leginkább, ha az emberi képességek vonatkozásában hasonlítjuk össze a három termelési forradalmat. Az első gépesítette a *kéz* és az *izmok* munkáját; a második *érzékszervi* funkciókat ruházott a technikára, műszerek, mérő- és jelzőberendezések formájában; a harmadik az *agy* funkcióit, a *logikai tevékenység* és a *memória* képességét táplálja be a műszaki berendezésekbe. Lehetővé válik ily módon a géprendszerek és adatfeldolgozó műveletek *automatizálása*, olyan termelési rendszerek megalkotása, amelyek közvetlen emberi

beavatkozás nélkül vezérlik és szabályozzák önmagukat.

A műszaki fejlődés törvényszerűségei alapján Marx már a múlt században előre jelezte, hogy az ember a jövőben „örzöként és szabályozóként” fog viszonyulni a termelési folyamathoz, nem zárul bele alárendelt elemként, mint azelőtt. [46b-168] *Technikailag* ennek most jött el az ideje: az automatizált munkahelyen az ember főként a programozás, ellenőrzés, karbantartás és javítás feladataival foglalkozik, a vezérlést és szabályozást pedig információk felvételére, feldolgozására és tárolására alkalmas eszközök és berendezések végzik. Az új technika tervezése és kivitelezése a tudományok egész sorának együttműködését kívánja (fizika, matematika, logika, információelmélet, pszichológia stb.). Az első nagy technikai áttörés e téren a tranzistor felfedezése volt (1947), és még inkább a chipé (1958), a körömnyi áramköri lapkáé, amely ugyanazt teljesíti, amit korábban egy vákuumcsövekkel teli, légkondicionálással hűtött helyiség. A mikrochip utat nyit a számítógépek alkalmazásához a gyártás legkülönbözőbb ágaiban és szakaszaiban (acélipar, szerszámgépgyártás, nyomdászat, építőipar; döntéselőkészítés, a termék megtervezése, a munkafolyamat célszerű szervezése és irányítása), továbbá olyan területeken is, mint a közlekedés, hírközlés, kereskedelem, orvostudomány, oktatás stb. Már ebből a töredékes felsorolásból is kitetszik, hogy a TTF hatása az egész társadalmat átfogja, s hogy az átalakulások lelke az ember és a technika viszonyát döntően átrendező *informatikai és elektronikai forradalom*. (Az utóbbi az előbbinek az anyagi, fizikai kivitelezése.)

A TTF hatására az újratermelés intenzív jellegű lesz, a termelés bővítése főként a technika és a technológia fejlesztésével, az állóalapot és a természeti erőforrások hatékonyabb kihasználásával megy végbe. A nagyobb hatékonyság elsősorban az innovációs tevékenységnek, a gyártási, szervezési és irányítási folyamatok komplex megújításának az eredménye, amely a tudományos ismeretek céltudatos alkalmazására épül, nem a munkába közvetlenül beleszövődő, jobbra ösztönösen szerzett és felhalmozott tapasztalatokra, mint régebben. A csúcstechnológia az iparban megköveteli, hogy a foglalkoztatottak legalább 2,5 százaléka tudós és mérnök legyen, 7-8 százaléka pedig technikus. Mindez önmagában is, de a kíméletlen tőkés verseny közepette különösképpen, lerövidíti a technológiai változások közötti időt. *Az ipari technológiák fejlődése, amely a '60-as évek közepéig fokozatos volt, a '70-es évektől ugrásszerűvé vált.* A termékek és eljárások növekvő hányada avul el 2-3 év alatt, nem 10 év vagy annál is hosszabb idő alatt, mint azelőtt; még a kohászati üzemek életképessége sem hosszabb 5 évnél. [27-86, 87, 91] A chipék általában 3 évenként újulnak meg; a tárlapok gyártásában csak az maradhat versenyben, aki 3-4 évenként megnégyszerezzi a lapok tárcapacitását, és folyamatosan növeli működési sebességüket. [53-598]

A termelési folyamatok bonyolultsága és gazdaságossági követelményei – bizonyos termékeknek, pl. a mikroprocesszornak a gazdaságos előállítására óriási sorozatgyártást feltételez a megugró termelékenység kiaknázása, a kutatás és fejlesztés hatalmas költségei szükségessé teszik *a termelés össztársadalmi szintű tudományos vezetését és szervezését, hosszútávú tervek alapján.* Különböző típusú integrációk jönnek létre, a termelés túlnő a nemzeti kereteken, és globalizálódik; *a tőkés világgazdaság a '70-es évektől transznacionális monopolkapitalizmussá alakul át.*

b) Transznacionális monopolkapitalizmus

A transznacionális cégek – újságnyelven a „multik” – nemzetközi szinten szervezik

termelésüket. A Pepsi Cola több mint 100 országban 500-nál több üzemet tart fenn (a legnagyobb amerikai társaságok között 1985-ben így is csupán a 73. helyen állt); az IBM-nek, a számítástechnika amerikai vezérvállalatának, közel 100 országban vannak leányvállalatai, amelyek összekapcsolódnak ezeknek az országoknak hasonló profilú vállalataival. 1985-ben a külföldi USA-üzemek és felszerelések értéke meghaladta a 210 md dollárt – szemben az 1950-es 11 md-dal –, és ez a szám nem tartalmazza a beruházott dollártömeg által ellenőrzött idegen tőkét. (Amerikai példákat sorolunk, mert a világ 500 legnagyobb társasága közül 300-nál több az amerikai cég – bár azt sem érdektelen megjegyezni, hogy a holland Philips 68 országban 225 000 alkalmazottat foglalkoztat, és a svéd tőkebefektetések alapján a braziliai São Paulo Svédország második legnagyobb ipari városa.) Átrendeződött a külföldi tőkebefektetések szerkezete: súlypontjuk a mezőgazdaságból, a bányászatból és a vasútépítésből a csúcstechnikák felé tolódott, területi megoszlásuk aránya az elmaradott zónákból a fejlett országok felé. [31-212, 213, 215] Az elmaradott vagy „fejlődő” országokba a multik elsősorban az olcsó munkaerő, a nagyobb piac, az adó- és egyéb kedvezmények miatt települnek, a fejlettekbe pedig azért, hogy belülről kerüljenek a vámhatárokon, kihasználják az infrastruktúrát és a kooperációs lehetőségeket. A gyártást rendszerint a „fejlődőkbe” telepítik, a kutatást és fejlesztést egyre inkább az ipari országokba. Egyrészt költségeiket csökkentik ily módon, másrészt jelentékenyen erősítik pozícióikat munkásaikkal és alkalmazottaikkal szemben. Előnyeik birtokában – amelyekhez még az is hozzájárul, hogy szinte teljesen kibújhatnak az állami ellenőrzés alól –, óriási méreteik és tőkeerejük révén a legkorszerűbb technikákat és technológiákat alkalmazhatják, forradalmasítva a termelékenységet; de ha érdekük úgy kívánja, akadályozhatják is a korszerűsítést, elsüllyeszthetik az új találmányokat, és amíg a viszonyok nem kényszerítik őket az ellenkezőjére, haladás helyett a műszaki konzervativizmust képviselhetik.

Az alacsonyabb bérszínvonalú zónákba a transznacionálisok főleg a munkaigényes termelési folyamatokat (a ruházati, textil- és cipőipart, a játékgyártást, az elektronikus alkatrészek gyártását) telepítették át, de később már a tőkeigényes válságiparágakat is, vagy a környezetszennyező termelést, amely a hazai törvények értelmében pótlólagos beruházásokat igényelne (autó-, hajó-, acél- és vegyipar). [72a-41] Az áttelepítés történhet az „anyaország” belső perifériáira, vagy a „fejlődő” országokba. Az első eset amerikai jellegzetesség: a termelés átköltöztetése az USA déli, nyugati és délnyugati államaiba, ahol alacsonyabbak a bérek, törvények nehezítik az alkalmazottak szervezkedését, nem érvényesek az Északon kivívott szakszervezeti és kisebbségi jogok. A kaliforniai konfekcióiparban pl., amely részben illegális bevándorlókat dolgoztat, a munkabér a törvényes minimum egyharmada; nem jobb az állapotok Texasban sem, vagy a mexikói határra áttelepített üzemekben. Amikor a határvárosok munkásnői az 1975-ös válság idején harcot indítottak a bérek és a munkafeltételek javításáért, a főnökség áthelyezte a gyártást Közép-Mexikóba és Dél-kelet-Ázsiába. [18-34, 37, 35]

A külföldre telepítés 1968-ig nagyjából szintén amerikai jelenség volt (eltekintve a svéd és a svájci gyakorlattól), de a módszert a '70-es években az erősödő válság hatására más országok is átvették (elsősorban Japán, a sokasodó sztrájkok és az emelkedő bérköltségek miatt). A folyamat felgyorsult, nagy méreteket öltött, és a perifériaországok egész sorára kiterjedt (Malaysia, Fülöp-szigetek, Thaiföld, Sri Lanka, India, Pakisztán, Egyiptom, Tunézia, Marokkó, a Karib-országok, Latin-Amerika, a Szaharától délre eső afrikai országok stb.). 1976-ban az amerikai acélimport egyharmada amerikai kohászati társaságok külföldi leányvállalataitól származott; az autóipar 1978-ban az alkatrészek több mint felét mexikói, Fülöp-szigeteki, Puerto-Ricó-i és más perifériákon működő alvállalkozóktól szerezte be. 1985-ben a 150

legnagyobb amerikai multi külföldi vállalatai 415 md dollárt forgalmaztak, az USA-beli amerikai cégek exportja ugyanakkor 207 md-ot tett ki. [2-84-85; 72a-41; 18-31; 9-298]

Az olcsó bérszínvonalú perifériák bekapcsolásával a tőke nemcsak közvetlenül fenyegeti a centrumországok munkásait, hanem közvetve is. A „fejlődőbe” telepített „modern” szektor ugyanis egyfelől olyan egészségügyi és szociális intézkedéseket tesz szükségessé, amelyek csökkentik a halálozási arányszámot, másfelől konzerválja a prekapitalista szektort (az olcsó munkaerő forrását), amelyet a mezőgazdasági társadalmak hagyományosan magas születési arányszáma jellemez. A behatoló tőke tehát a demográfiai robbanás tényezőjeként ügködik, és félelmes tömegű konkurenciát támaszt a munkapiacra a centrumországok munkásaival szemben. Busás hasznot húzva a perifériák nyomorúságából, a centrumországok vállalatai az „anyaországokban” is szívesen alkalmaznak igénytelen „vendégmunkásokat” vagy még igénytelenebb elsönemzedékes bevándorlókat, gyakran illegálisan; a Chrysler pl. arab munkásokat importált Jemenből, mialatt az USA-ban növekvőben volt a munkanélküliség. [18-61] A nagybani munkásimport – a fasizmussal terhes mai nacionalista gyűlölködések egyik fő indítéka – egész kontinenseket behálóz, Indiától és Pakisztántól Észak-Afrikán és Dél-Európán át Latin-Amerikáig és a karibi szigetvilágig.

c) Változások a munkásosztály helyzetében

A korábbi műszaki forradalmak megnövelték az ipari munkásság abszolút számát és viszonylagos súlyát, olyan termelési ágakat fejlesztettek ki, amelyekben a hagyományos értelemben vett munkások alkották a személyzet többségét. A jelenlegi termelési forradalom úgy alakítja át a régi technológiák egész sorát, hogy a *szolgáltatási szektor* kerül túlsúlyba. Egy mai csúcstechnikát előállító cég, pl. a Wang Laboratories, kb. 30 százalékban foglalkoztat „kékgallérosokat”, a többi alkalmazott szolgáltató típusú munkát végez, beleértve a mérnököket, tudósokat, karbantartókat. [27-106-107] A szektor előretörése emellett a költségmegtakarítási törekvésekkel is összefügg. A szektornak azokban az ágaiban – főként a nem anyagi szolgáltatásokban –, ahol nincs szükség drága, energiaigényes berendezésekre és különösebb szakképzettségre, a magas energiaárak és kamatlábak sokkal kevésbé gátolják a beruházásokat, mint egyebütt. Az USA-ban a '80-as évek elején a bérből élők nem egészen 23 százaléka dolgozott az ipari termelésben, 43 százalékuk a szolgáltatásban és a kiskereskedelemben. A munkahelyek száma leginkább a vendéglátóipar, az egészségügy és az üzleti szolgáltatások (pl. épületkarbantartás) területén növekedett; a foglalkoztatottak száma ezen a három területen nagyobb, mint az alapiparágakban (építőipar, autó- és repülőgépgyártás, hajógyártás, vegyipar, elektromos és elektronikus berendezések gyártása stb.). [18-50]

Az átrendeződés ellentmondásosan hat a társadalmi munkaerő szerkezetére. Az automatizálás hagyományos szakmák tucatjait értékteleníti el, szakképzetlen vagy alacsony szakképzettségű embereket tesz alkalmassá olyan munkafajták elvégzésére, amelyek régebben nagy szakmai tudást követeltek; de másrészt különleges képesítésű szakembereket is kíván (bár egyelőre csak viszonylag kis számban), helyenként pedig nagyobb kezdeményező- és szervezőkészséget a dolgozóktól. A munkaerővel szemben támasztott követelmények módosulása, valamint – nem utolsósorban – a vállalatok egymás közötti és a szakszervezetek ellen folytatott élesedő harca új munkaszervezési formákat hív életre, amelyek kiszorítják a szabványosított termékek előállítására specializált, hagyományos ford-taylori módszereket. A legfontosabb új formák egyike a *toyotizmus*. Alapelve a „just in time” („éppen jókor”, „a kellő időben”), azaz a termelés

mindennapos, rugalmas alkalmazkodása a piachoz. Erre a csoportmunka a legmegfelelőbb. Az együttműködő csoportok nagy önállóságot kapnak, és váltakozó feladatokat látnak el, amihez a munkások polivalenciája és ismereteik bővülése szükséges (többféle szakmához kell érteniük, hogy könnyen átcsoportosíthatók legyenek a legkülönbélebb munkafeladatokra). A toyotizmusnak szerves része az a törekvés, hogy a munkások azonosuljanak a vállalattal: információkkal árasztják el őket a piac helyzetéről, mintegy pszichózist ébresztve bennük, hogy lássák, milyen nyomást fejt ki a konkurencia a cégre, tehát az ő munkahelyükre és jövedelmükre is. [56a-503-505]

A '70-es években konzervatív ideológiai offenzíva indult a munkásosztály betagolására, ellenállóképességének lezüllesztésére. Célja, hogy az individualizmus, a „személyes szabadság”, a „fogyasztói autonómia” hirdetésével kiirtsa a szolidaritás, az egyenlőség, a kollektivitás értékeit, elősegítse a munkakapcsolatok „deregulációját”, az egyéni megállapodások előnyben részesítését a kollektív munkaszerződésekkel szemben. [Uo. 507; 39f-51-52] Ez az ideológia a társadalmi előrejutás kilátásaival kecsegteti a rendszer kiszolgáltatottjait, de a médiumok, az iskola, az egyház révén eleve beoltja őket kudarc esetére a személyes alkalmatlanság tudatával, kiegészítve ily módon a jogrendszert, amely a fegyveres erőkre támaszkodva akadályozza meg, hogy az elégedetlenség az államrend elleni támadássá legyen. Az uralkodó ideológia egyre hatalmasabb médiumok útján hatol be a munkások soraiba, módszeresen szűkíti az önálló kultúra lehetőségeit, a tv és a videó által elzárja a közösségtől az egyént. [56b,c-526, 378]

A munkásszolidaritást nemzetközi szinten ássa alá a perifériákon és a fejlett országokban dolgozó munkások életszínvonalbeli különbsége. A perifériák munkásai évi 1900-2300 órát dolgoznak, 40-60 órás munkaheteken; az OECD (Európai Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) tagországainak munkásai (Törökország kivételével, amely – mint NATO-tag – inkább katonai okokból tagja a szervezetnek) 1600-1800 órát, 37-44 órás munkaheteken. Az órabérek ott 0,25-1,50 dollár között mozognak, itt 5-10 dollár között – tehát a perifériák munkásai évi 10-20 százalékkal többet dolgoznak, négyszer-öttször kisebb keresetért. Világbanki adatok szerint az egy lakosra jutó BNT 1988-ban az ún. „harmadik világban” 340, a fejlett országokban 17 470 dollár volt, vagyis a különbség ötvenszeres. Persze, a gazdagság egy-egy országon belül is egyenlőtlenül oszlik meg, Brazíliában pl. a leggazdagabb 20 százaléka a vagyon 65 százaléka, a legszegényebb 45 százaléknak 8 százalék jut. Szaúd-Arábiában a vagyonmegoszlás államtitok. (Egyébként a munkások között kisebb az egyenlőtlenség, mint a tőkésék és a munkások, vagy az egyes országok között.) [56b-527, 528]

4. NEMZETKÖZI JOBBOLDALI ELŐRETÖRÉS ÉS GAZDASÁGPOLITIKAI FORDULAT A TÖKÉS VILÁGBAN

A termelési forradalom hatására lezajló társadalmi átrétegződés megkönnyítette, hogy a vezető tőkés országok szakítsanak a tarthatatlanná vált keynesi típusú módszerekkel (már amennyire ez egyáltalán lehetséges, hiszen a gazdaságból a legliberálisabb állam sem vonulhat ki többé). A fordulatot, amely egyidejűleg fejezte ki és mélyítette el a nemzetközi munkásmozgalom stratégiai vereségét, először Callaghan

munkáspárti és Carter demokrata párti kormányzata hajtotta végre, Nagy-Britanniában, illetve az USA-ban. A szociáldemokrata és munkáspártok ez idő tájt a korábbinál is konzervatívabb álláspontra helyezkedtek (NSZK, Skandinávia), mintha fegyverletétellel akarták volna megakadályozni saját hatalomvesztésüket. Kapitulációjuk része volt a gyökeres gazdaságpolitikai fordulatot bevezető, ahhoz nélkülözhetetlen általános jobboldali előretörésnek.

A jobboldal már a '70-es évek elején megnyert néhány fontos előkészítő ütközetet: Egyiptomban, az arab Közel-Kelet kulcsországában, Szadat kormánya USA-barát orientációra cserélte Nasszer antiimperializmusát; a chilei puccsisták 1973-ban megbuktatták és legyilkolták Allendét; Portugáliában a forradalom után felülkerekedtek a konzervatív irányzatok. Később más régiókra is átcsaptak a hullámok: 1975-ben Ausztráliában Frazer, Új-Zélandon Muldoon vezetésével jobboldali kormány alakult stb. Az igazi fordulatot azonban Reagan és Thatcher hatalomra kerülése jelképezi. Carter nyomdokaiba lépve, ők vállalták *a régóta esedékes válság elszabadítását*, a mély depresszió kockázatát, amelyet a politikai következményektől tartva, *a '80-as évek küszöbéig senki sem mert vállalni*. [31-136]

A Reagan-kormányzat inflációellenes politikája szánt szándékkal idézte elő a visszaesést, s ez azután a '29-es Nagy Válság óta példa nélkül álló gazdasági katasztrófává fajult. Csökkentek a nominálbérek (a reálbérek az infláció miatt már régebben süllyedni kezdtek), a munkanélküliség 11 százalék fölé, a Nagy Válság utáni korszak legmagasabb szintjére ugrott (Európában még magasabb volt). [Uo. 141, 136] Az új politika az adóreform és a dereguláció kettős pillérére támaszkodott. Szemben a profitokat erősen megadóztató keynesi keresletélénkítéssel, Reagan ún. kínálati gazdaságpolitikája abból a megfontolásból indult ki, amelyet Arthur Laffer, a Stanford-egyetem közgazdászprofesszora sugalmazott az elnöknek: a magas adók hosszú távon magát az adóalapot szűkítik, mert visszavetik a termelést, a fogyasztási és beruházási kiadásokat. Az 1981-es adóreform 30 százalékos jövedelemadó-csökkentést irányzott elő három év alatt (megvalósítva Jack Kemp kongresszusi képviselőnek és William Roth szenátornak *már 1977-ben benyújtott* javaslatát), továbbá, szintén a beruházások ösztönzésére, megrövidítette az amortizációs (értékcsökkenési) leírás idejét, arra hivatkozva, hogy hosszú leírási idő esetén az áremelkedések megfosztják értéküktől a leírható összegeket. (Ezt az intézkedést a nagy államadósság miatt sokan vitatták.) A dereguláció keretében a Reagan-kormányzat lefaragta az állam kiadásait, megszüntetve a gazdaság szabályozás céljából létesült hivatalokat, és megnyirbálva a szociális kiadásokat: ezek egy ún. „szociális biztonsági hálóra” korlátozódtak. [19-19, 18] (Az 1981-82-es szövetségi költségvetés 25 md dollárral kevesebbet költött: szociális programokra, mint az előző évi. [22-224]) Leginkább az oktatásügy és a lakbértámogatás sínylette meg az új politikát. A katonai kiadások mérséklésére az elnök nem volt hajlandó. [19-22, 18]

Jelentős sikere az új politikának, hogy a fogyasztói árindex növekedési rátája az 1979-80-as 13,5 százalékról 1981-82-ben 6,1 százalékra, a Reagan-kormányzat utolsó évében pedig 4,3 százalékra csökkent. (Hasonló tendencia mutatkozott más vezető ipari országokban is, főként Nagy-Britanniában, ahol a ráta az 1979-80-as 18 százalékról 1981-82-ben 8,6 százalékra, valamint Japánban, ahol ugyanebben az időszakban 8 százalékról 2,7-re mérséklődött – bár az inflációs ráták kevés kivétellel a ciklus mélypontján is felette maradtak a '60-as évek átlagának.) [62b-257] A Reagan-kormányzat más eredményeket is elkönnyvelhetett. Hét év alatt 17 millió új munkahely keletkezett, a munkanélküliség 7 százalékról 5,2-re, 1974 óta a legalacsonyabb szintre apadt, [14] a társadalmi össztermék 0,2 százalék helyett a hetedik évben 3,3 százalékkal nőtt. A fellendülés 1983-ban kezdődött, amikor a központi bank enyhített szigorú

monetáris politikáján, és a magas, olykor 21 százalékos kamatláb fokozatosan lejjebb ereszkedett (a Reagan-kormányzat utolsó évében kb. a felére – ami persze még mindig magas). [19-22, 23]

A mérleg másik serpenyőjét azonban súlyos kudarcok terhelték. A költségvetési egyensúly nem állt helyre, ellenkezőleg, nőtt a hiány, és a kormányzat kénytelen volt emelni a fogyasztási adókat, sőt, megadóztatni a kamat- és osztalékjövedelmeket, noha a profitokhoz nem szívesen nyúlt hozzá. Csakhogy az 1984-es deficitcsökkentési törvény sem hozta meg a várt eredményt, különösen a növekvő katonai kiadások és a tervezettnél nagyobb agrárszubszenciák miatt. (A mezőgazdasági kis- és középvállalatok támogatását nem lehetett leépíteni, mert a nagyvállalatok kartellszerű egyesülései egy sor mezőgazdasági termék esetében elzárták a piacot a termelők elől, és alacsony árakon vásárolták fel termékeiket.) Az USA államadóssága 1980-tól '89-ig 1,2 billió dollárról 3,6 billióra emelkedett, az évi kamat elérte a fegyverkezési kiadások összegét. [19-22; 48c-33] A költségvetési hiány 1981-ben 64 300 millió, '82-ben 148 100, '83-ban 195 354, '84-ben 175 342, '85-ben 211 931, '86-ban 220 698 millió dollárra ugrott. (1992 januárjában 350 md-ra.) Ami a lakosság szociális helyzetét illeti, a törvényben rögzített bérminimum stagnált, az egy főre jutó jövedelem 1988-ban egyenlő volt az 1968-assal; a négytagú családok átlagos jövedelme 1,1 százalékkal emelkedett ugyan, de a növekedés 60 százaléka a legmagasabb jövedelemadó-osztályoknak jutott. A Kereskedelmi Minisztérium 1988. szeptember elején közzétett statisztikája szerint a hivatalos szegénységi küszöb alatt élő amerikaiak száma az előző évben 33 millió volt, azaz minden nyolcadik amerikai ebbe a kategóriába tartozott. [19-22, 23] (Szintén a minisztérium adatai alapján, Heilbroner cs Thurow megállapították, hogy az ország lakosságának 20 százaléka szegény vagy majdnem az, és a szegénység tendenciája a lassú növekedés. [31-45]) Így festett a monetarista program a Reagan-kormányzat gyakorlatában. „Ebben a programban az a paradox – írja egy mexikói közgazdász –, hogy ha destruktív része megvalósul, akkor újratermeli azokat a feltételeket, amelyek mellett ismét hatékony lesz a gazdaságpolitika keynesi kezelése. ... Ez persze csak akkor fog megtörténni, ha a kapitalizmus túléli a monetarista eljárást.” [3a-104]

A pénzsűkítő politika hatására az amerikai rövidlejáratú, 3 hónapos kincstárjegyek kamatlába a '80-as évek elején 14 százalék fölé emelkedett, miközben az inflációs ráta csökkent. Ezért, valamint a politikai stabilitás és a '83-as fellendülés csábítására a külföldi tőke hatalmas arányú kötvényvásárlásokba kezdett az USA-ban. Felszökött a nemzetközi dollárkereslet, és az amerikai valuta gyors árfolyamemelkedése zsugorította az exportot, tágította az importot; a fizetési mérleg 1981-es minimális többlete hamarosan súlyos és tartós deficitbe fordult. A külkereskedelmi fejleményeknek le kellett volna nyomniuk a dollár árfolyamát a külföldi valutákhoz képest, a magas kamatlábak szívóhatása azonban megakadályozta ezt. Az importverseny ugyan fékezte az inflációt – ennyi volt a pozitívuma –, de növelte a munkanélküliséget az exportágazatokban. Sok közgazdász úgy vélekedett, hogy az olcsóbb külföldi áruk behozatala révén, valamint az erőforrásoknak a kevésbé hatékony felhasználástól való elvonásával végső fokon kiegyenlítődnek a munkanélküliség költségei. Heilbroner és Thurow megjegyzik: „Érdekes volna látni, hogy ugyanilyen következtetésre jutnának-e közgazdászaink akkor is, ha olcsóbb közgazdászokat importálnánk külföldről, megkérve a hazaiakat, keressenek más megélhetést.” [31-204, 205, 208]

Az USA-ba zúduló külföldi tőkék, a váratlan expanziós lehetőség hasznélvezői, egyrészt közvetlenül csorbították kivonulásukkal a foglalkoztatottságot saját országukban, másrészt erős inflációs nyomást fejtettek ki „anyaországuk” valutájára, amelyet növekvő mértékben váltott át dollárra a spekuláció. így az „anyaországok” is kamatlábemelésre kényszerültek, lerontva saját exportjukat és foglalkoztatottsági

szintjüket. Emiatt sürgették a vezető tőkés országok 1985-ös csúcserkezetükön a dollár leértékelését, még saját exportőreik közvetlen érdekeinek rovására is. Végül a dollárt 30 százalékkal leértékelték, annál is inkább, mert az USA-t versenyképtelenség fenyegette korábbi piacain. [Uo. 204, 205] (1983-ban az amerikai áruk átlag 28 százalékot veszítettek versenyképességükből 1979-hez képest. [67a])

Rendkívül jellemző, hogy a külföldi tőkét az USA mire fordította. 1983-84-ben 270 md dollár érkezett az országba rövidlejáratú hitelként, ám a felhalmozás csak 60 md-dal nőtt; az óriási tőkebeáramlás túlnyomóan a folyó fogyasztást szolgálta, illetve a kereskedelmi és költségvetési hiány fedezéséhez járult hozzá. (Az utóbbinak a növekedése csaknem felerészben a katonai kiadások emelkedéséből származott.) [67a] A fellendülés és életszínvonal-növekedés tehát meghaladta az amerikai gazdaság belső lehetőségeit, csillogásában az „utánam az özönvíz”-politika hamis fényei vibráltak. [1b-129] A termelési szerkezet átfogó korszerűsítését az USA ismét elmulasztotta, ezzel szemben a világ legnagyobb hitelezőjéből a legnagyobb adóssá vált, és a korábban beszédett évi 10 md dollár kamat helyett a '80-as évek végén már ő maga fizetett ki külföldi hitelezőinek évi 40 md kamatot. Ha pedig az USA gazdagságának egy része adósságszolgálatként külföldre kerül, akkor a könnyen szerzett jólét idővel elenyészik, és életszínvonal-csökkenéssel kell fizetni érte. [48c-33; 31-129] A kamatláb-emelkedés nemzetközi jelenség volt, amelynek előidézésében a döntő okon, az inflációellenes politikán kívül közrejátszott az is, hogy az ipari országokban nőtt a költségvetési hiány, az olajexportőr „fejlődők” többletbevételei 1980 után visszaestek, a megtakarítások állománya pedig a világméretű válság miatt leapadt. [62a-257] Mindez együtt alakította ki azt a helyzetet, amelyben az eladósodott országokra rákattant az adósságcsapda.

5. AZ ADÓSSÁGCSAPDA. ÉLETKÉPEK A NEMZETKÖZI VALUTAALAPRÓL

A folyamatot az 1973-as olajsokk indította el. Miután az olajexportáló országokból a mesébe illő dollárbevételek tetemes része visszaáramlott a fejlett tőkés országokba, „likviditási robbanás” következett be: a nyugati bankokban hatalmas készpénztömeg halmozódott fel, amelyet a gazdasági hanyatlás miatt nem lehetett jövedelmezően befektetni, a bankoknak viszont kamatot kellett utána fizetniük. Mi sem természetesebb, mint hogy a tétlenül fekvő pénzt a bankok kölcsönként kínálták fel alacsony kamattal a fejletlen és a közepesen fejlett országoknak. A magas infláció miatt a reálkamatláb (az inflációs rátával korrigált nominális - névleges – kamatláb) ezekben az években negatív volt (alacsonyabb az inflációs rátánál), és a pénzsűkében levő országokat csábította az olcsó felzárkózási lehetőség, vagy egyszerűen arról ábrándoztak, hogy a kölcsönökkel egyensúlyba hozhatják a megnövekedett olaj számla miatt deficitesebb fizetési mérlegüket, és megakadályozhatják lakosságuk életszínvonalának romlását. A hitel valóban előnyösnek bizonyult – a hitelező országok számára, amelyek a rájuk bízott *idegen* pénzzel piacot teremtettek *saját* termékeiknek, és átmenetileg kilábalnak a válságból.

Közelebbről nézve, a következő történt, i. Az ipari országok olajat vásároltak a „fejlődő” olajexportőröktől. 2. A „petrodollárok” visszaáramlottak a fejlett országok bankjaiba. 3. A felgyűlt „petrodollárokból” a recesszióban levő fejlettek hitelek nyújtottak az árrobbanás miatt bajba jutott olajimportőr „fejlődőknek”. 4. Az utóbbiak a kölcsönpénzen részint tőkejavakat és fogyasztási cikkeket importáltak a fejlettektől,

kisegítve őket a recesszióból, részint olajat vásároltak az olajexportőr „fejlődőktől”. 5. Az olajexportőrök bevételei visszaáramlottak a centrum bankjaiba, így az egyszer már kikölcsönzött pénzek újra kihelyezhetővé váltak. A centrum tehát háromszor használta fel ugyanazt a pénzt: először olajat vett rajta, azután kihelyezte hitelként, amely után kamatot szed, végül – a „fejlődők” keresletének kielégítésére – termelőberuházást finanszírozott belőle. [4-53]

A második olajsokkot újabb hitelezési hullám követte. De a pénzügyi viszonyok hamarosan megváltoztak az első árrobbanás utáni állapotokhoz képest. Az amerikai kamatlábemeléssel felgerjesztett példátlan dollárkereslet miatt a dollár árfolyama 1980 októberétől 1981 februárjáig meredeken felfelé mozgott, és emelkedése 1982 jó részében is tartott, miközben az inflációs ráta nemcsak az USA-ban, hanem más vezető tőkés országokban is jelentősen csökkent. E tényezők következtében az adósságok reálkamatlába negatívból erősen pozitívrá fordult (meghaladta az inflációs rátákat), különösen a dollártartozásoké, amelyek az adós országok tartozásainak kétharmadát tették ki. Az adósok terhei akkor is automatikusan súlyosbodtak volna, ha újabb kölcsönöket nem vesznek fel. De a baj nem merült ki ennyiben. A „fejlődők” helyzetét tovább rontotta a külkereskedelmi cserearányok módosulása az ő rovásukra: az általuk importált amerikai áruk drágulásával egyidejűleg saját exportcikkeik dollárára rohamosan esett. [62d-133] A dollár erősödésén kívül ennek más okai is voltak. Az élelmiszerárakat lenyomták a sajnálatosan jó terméseredmények, az ipari nyersanyagok iránt pedig lanyhult a kereslet (elsősorban azért, mert az olajsokkok hatására és a TTF követelményeinek megfelelően, az ipari országok olaj- és energiatakarékosabb technológiákra tértek át, de részben azért is, mert a magas kamatlábak miatt emelkedtek a nyersanyagok raktározási költségei). Bár az 1983-as fellendülés megemelte a nyersanyagárakat, a „jó idők” árszínvonala nem jött vissza többé. [62b-258]

A kedvezőtlen jelenségek halmozódása vezetett el az adósságválsághoz. Kezdetét 1982-től számítják, attól az évtől, amikor Mexikó nem tudta adósságszolgálatát (esedékes kamat- és tőketörlesztési kötelezettségeit) teljesíteni, és „példáját” rövidesen több latin-amerikai ország (Argentína, Chile, Brazília, Venezuela) követte. Feltűnő, hogy éppen az olajexportáló Mexikó nyitotta meg a sort. Ennek az a magyarázata, hogy Mexikó egyoldalúan, más termelési ágak korszerűsítését mellőzve fejlesztette kőolajiparát, az elhanyagolt területeken pedig csökkent a jövedelmezőség és a termelés, nagy arányokat öltött a behozatal. Emiatt az ország kereskedelmi és költségvetési mérlegében már akkor növekvő hiány mutatkozott, amikor az olajjövödelmek még emelkedőben voltak; az olajkereslet összehúzódásakor azután kirobbant és állandósult a válság. Mexikó már 1981-82-ben drasztikusan, 61 százalékkal visszafogta élelmiszer-behozatalát, jóllehet saját mezőgazdasági termelése ugyanakkor 10 százalékkal esett. A hátrányos helyzetű társadalmi rétegek éheztek, s létszámuk folyamatosan gyarapodott, mert a különféle területekre kiterjedő importcsökkentés miatt számos termék hazai előállítására lehetetlenné vált, a dolgozókat elbocsátották. [3c-241, 248] 1983-ban 23 md dollár rövidlejáratú hitel átütetmezését kérte az ország. A feltételek ugyanazok voltak, mint minden hasonló esetben: a kormánynak előírták az export ösztönzését, a költségvetési hiány mérséklését stb. Az intézkedések hatására a kereskedelmi és a fizetési mérleg már a következő évben számottevő többlettel zárult, kisebb lett a költségvetés hiánya. Egyúttal azonban 4 százalékkal csökkent a hazai össztermék (GDP), 10 százalékkal az ipari termelés, 30 százalékkal a bérszínvonal, és a romlás a következő években folytatódott.

A lényegyet tekintve, a mexikói forgatókönyv valamennyi eladósodott „fejlődő” országra érvényes. 1971 és 1982 között a „fejlődők” teljes külső adóssága névértékben 600 százalékkal, adósságszolgálatára 1100 százalékkal nőtt [62d-131], kamatfizetések

növekedési rátája 1980-ban 46, '81-ben 42, '82-ben 18 százalékos. (10 százalékos ráta esetén az adósság hét és fél év alatt megkétszereződik.) A legeladósodottabb országok tartozásainak évi növekedése 1973-tól 1982-ig reálértékben kétszerese volt BNT-jük növekedésének. Mexikó adósságszolgálat 1973-ban az export 25 százalékát tette ki, 1982-ben már 58 százalékát; Brazíliaé az export 36, illetve 87, Argentínaé 21, illetve 108 százalékát. [3c-244, 245] Az adósságszolgálat abszolút nagyságának és az export-bevételekhez viszonyított arányának növekedése azt jelenti, hogy az adósok egyre több árut kénytelenek hitelezők piacaira szállítani, miközben beruházási lehetőségeik a forráskiáramlás miatt feltartóztathatatlanul szűkülnek, exportáraikat egyre lejjebb szorítja az egymással folytatott verseny és a növekvő műszaki lemaradás. A „fejlődők” cserearányai 1980-tól '87-ig 33 százalékkal romlottak. [10-90-91]

Egy világbanki kiadvány szerint (*Debts and Developing World*, 1984) a forrástranszfer 1983-ban (Latin-Amerika esetében már 1982-ben) negatívra fordult, 25 md dollárral több áramlott az adósoktól a hitelezőkhöz, mint megfordítva. Ez a tendencia tartós lett és megerősödött. Latin-Amerikából az USA 1983 és '85 között 30 md dollár többletet szivattyúzott ki; Afrika 1986-ban 18 md dollárt kapott adomány és kölcsönök címén, viszont exportált nyersanyagainak áresése és az adósságszolgálat elvitte 34 md-ját. [3c-243; 39e-18; 39a-16] A '80-as évek végén mintegy évi 50 md dollárt vontak ki a fejlettek a „fejlődőkből” a pénzügyi mechanizmusok segítségével. [15-38] Az adósságállomány ennek ellenére nem apad, ellenkezőleg. Minél többet fizetnek az adósok, annál inkább eladósodnak – írja a „The Economist” 1984. március 31-i száma –, iparuk leépül, gazdaságuk hanyatlik.

Az IMF (Nemzetközi Valutaalap) az adós országokban éppenséggel nem a hosszú távú gazdasági növekedés előmozdítására törekszik. Módszerei, amelyekre Mexikóval kapcsolatban már utaltunk, nagyjából a következők: 1. a lakossági jövedelmek (a belső vásárlóerő) lefaragása a költségvetési hiány mérséklése érdekében; 2. a nemzeti valuta leértékelése az export megkönnyítésére; 3. általános liberalizálás, privatizálás, dereguláció, a támogatások (élelmiszer-, gyógyszer-, lakbértámogatás stb.) leépítése. Ezekről az intézkedésektől a hivatalos álláspont szerint azt várják, hogy a költségvetés kiegyensúlyozódik, az állami kötelezettségek alól felszabaduló piaci viszonyok érzékenyen fognak reagálni a külpiaci hatásokra, a gazdaságtalan termelés kiszűródik, felfutnak a korszerű, főleg exportra termelő iparágak. A valóságban az történik, hogy az ún. „kiigazítási program”, de különösen a fokozott és azonnali exportkényszer lecsorítja a fogyasztást, a reálbéreket és a beruházásokat, nyomorúságra ítéli a tömegeket, a hangoztatott céllal ellentétben megsemmisíti a kilábalás feltételeit. Az elavult szerkezet megmerevedik, a gazdasági teljesítmények egyre gyatrábbak. A nemzeti valuta leértékelése szétzilálja a belső kooperációs kapcsolatokat, a kiépült termelési vertikumokból konvertibilis piacokra átirányított, alacsonyabb feldolgozottságú vagy félkész termékek exportja importot tesz szükségessé (többnyire az exportnál drágábbat) a termelés fenntartására. [1a-93-95; 33-135-138] (A leértékelés csak ott válik be, ahol vannak gazdaságosan exportálható áruk, ilyenekkel azonban a fő adós országok általában alig rendelkeznek. [62b-268]) Végül, a privatizálás a nagy kínálat miatt rendszerint az állami vagyont elherdálásává lesz, a profit külföldre kerül, az adósságszolgálatra fordítható összeg nagyobb mértékben csökken, mint amennyire a vételár megnövelte, [1a-95]

A felsoroltakkal együtt sok más tényező is a tartós gazdasági leépülés irányában hat. Nő az inflációs nyomás, a spekuláció, a külföldtől való élelmiszerfüggés; apad a kínálat a belső piacokon a reális lehetőségeket meghaladó export miatt; a nemzeti valuta visszaszorul a belső pénzforgalomban a dollár mögé, amely forgalmi eszközzé és elszámolási egységgé lép elő, csorbítva a kormány pénzügyi szuverenitását, az önálló pénzügyi politika megalapozásának esélyeit. A tömegek elnyomódásával állandósul

az éhínség – főleg a városokban –, új és egyre kíméletlenebb formákban jelenik meg a kollektív erőszak. [3c-246-253] Persze, maga az adósság, még ha tetemes is, nem hat minden országra egyformán. A világ legnagyobb adósának, az Egyesült Államoknak az adóssága nagyobb, mint az összes „fejlődőké” együttvéve. (A szövetségi kormányadósság már az 1980-81-es költségvetési évben meghaladta az 1000 md dollárt.) De az Egyesült Államok mindaddig rá tudta kényszeríteni óriási gazdasági túlerejével a gyengébbeket – saját szövetségeseit is –, hogy fedezzék a deficitjét, járuljanak hozzá kiugróan magas fogyasztásához és fegyverkezési költségeihez. A többi vezető ipari ország hasonló szellemben jár el a fejlődésben elmaradottakkal szemben: velük fizeteti meg jólétét, gazdagságának ára a tömeges elnyomorodás, ínség, gyermekhalál a világ nagyobbik részében.

Az elmaradott országok erőforrásait a fejlettek a gazdaságon kívüli kényszer – a közvetlen gyarmatosítás – helyett ma már döntően a gazdasági kényszer manővereivel, az egyenlőtlen cserét megvalósító kereskedelmi és pénzügyi műveletekkel sajátítják ki. (A gyarmatok állami „függetlenedését” az USA is támogatja, ha könnyebbé válik számára ezáltal a gazdasági behatolás; a dekolonializálás ily módon a Föld területi újrafelosztásának sajátos formája lehet.) E manőverek egyik fő eszköze és hasznélvezője az IMF, amely 1986 elejétől 1987 februárjáig, alig egy év alatt, három és félszeresét söpörte be annak, amit különböző országoknak adott. Tevékenységének jellegét néhány példával érzékeltetjük.

1. Közvetlenül a sowetói vérengzés előtt, Dél-Afrika 93 millió dolláros kölcsönt kér az IMF-től, és haladékot a visszafizetésre, hogy úrrá lehessen gazdasági válságán (amelyet, mint egy IMF-tanulmány is megállapítja, főként az ország erejét meghaladó katonai kiadások okoztak). Közben visszafogja aranyeladásait, hogy magasan tartsa az árakat. Az IMF megadja a kölcsönt. Öt hónappal Soweto után Dél-Afrika újabb, ezúttal 186 millió dolláros kölcsönt kér az IMF ún. kompenzációs alapjából, amely azért létesült, hogy a szegényebb országokat kárpótolja az alapanyagárak eséséért. Az IMF most sem látja akadályát a kérés teljesítésének: folyósítja a kölcsönt a szegény országok gazdag ellensége részére az aranyárak esése címén, szót sem ejtve sem Sowetóról, sem Dél-Afrika rendületlenül folytatott fegyverkezéséről. Azután további hitelek következnek, 1976-ban 464 millió, '77-ben 107 millió dollár összegben. „A véletlen úgy hozta – írja két amerikai szerző hogy az IMF-hitelek összege majdnem pontosan megegyezett azzal az összeggel, amellyel Dél-Afrika fegyverkezési kiadásai abban az évben emelkedtek.” [52]

2. Az első olajsokk után az IMF 7477 millió dolláros hitelkeretet (ún. Olajalapot) hozott létre az olajárrobbanás miatt megbomlott mérlegegyensúlyok helyreállítására. Az Olajalaptól nyújtott hitelek gyakorlatilag kamatmentesek és feltétel nélküliek voltak. Nagy-Britannia is jelentkezett ilyen hitelért, mivel folyó fizetési mérlegének hiánya 1974-ben az olajárrobbanás miatt több mint kétszeresre duzzadt, inflációs rátája egy év alatt 10,6 százalékról 21,7-re emelkedett. Kérelmét teljesítették, jöllehet 1975-ben, a hitel odaítélésekor, már mindenki tudta, hogy Nagy-Britannia két-három éven belül tekintélyes kőolaj exportőr lesz. Valóban: a kölcsönért folyamodónak az Északi-tengeri olajból 1976-ban már 1150 millió font exportbevétele volt, és ez a következő években 2000, 3300, 4600, majd 5800 millió fontra emelkedett. (1976. október 24-én 1 font = 1,64 dollár.) A kedvező fordulat ellenére Nagy-Britannia 1977-ben megkapta az IMF történetének mindmáig legnagyobb hitelcsomagját – három héttel a hivatalos bejelentés előtt, amely közölte, hogy az Északi-tengeri olaj még ugyanabban az évben legalább 1 md fonttal fogja javítani az ország fizetési mérlegét. Egyébként az Olaj alap kifizetéseinek kétharmada fejlett országoknak jutott: a legtekintélyesebb összeg Olaszországnak (1673 millió dollár) és Nagy-Britanniának (1150 millió). Közben az olajárrobbanás által tönkretett mintegy százhusz „fejlődő” ország (lakosságuk 2,5-3 md

ember) kénytelen volt beérni az olcsó hitelek alig egyharmadával. – A második árrobbanás után, amikor a fejlett országok már nem szorultak hitelekre, az IMF nem létesített olaj alapot.

3. Allende legyilkolása után (1973) a hatalomra került Pinochet-fasizmus végrehajtotta Chilében az IMF kibontakozási programját a súlyos gazdasági nehézségek, elsősorban a 700 százalékos infláció leküzdésére. Az előírások teljesítése nyomán 1975-ben a BNT 16, az ipari termelés 23 százalékkal esett, csökkentek a bérek, sok kis üzlet csődbe ment. 1976-tól a rendszer új hiteleket kapott. Az eredmény: szerkezeti korszerűsítés, felvirágzó városközpontok, a fasiszta kormányzathoz kötődő, gazdagodó elit az egyik oldalon, nyomasztó munkanélküliség, 30-40 százalékos reálbércsökkenés a másikon; a lakosság egyötödének jövedelme a nyomorszint alá süllyed, riasztóan nő a csecsemő- és gyermekhalandóság, 1978-ban 40 000 gyerekkel kevesebb végzi el az általános iskolát, mint '73-ban. [13-22-39; 33-141-142]

A „fejlődők” a hitelek jórészét hatékony beruházások helyett többnyire kereskedelmi és költségvetési hiányaik fedezésére költötték. (E hitelek nagy hányada rövidlejáratú volt, eleve alkalmatlan hosszú távú beruházások finanszírozására.) [62b-265] De még ha termelő beruházásokra fordították is a pénzt, az adósságcsapdát akkor sem kerülhették el. Egy magyar tanulmány Brazília példáján bizonyítja, hogy az IMF nem támogatja, pontosabban megbuktatja azt a nemzeti gazdaságpolitikát, amely a belső növekedést helyezi előtérbe, és a stabilizációt keresletösztönéssel, a jövedelemkülönbségek bizonyos mérséklésével, a terhek egyenletesebb elosztásával köti össze. Bár ez a gazdaságpolitika sem feszegeti a kapitalizmus kereteit, sőt, éppen a tőkés társadalom fogaskerekeit kívánja megolajozni, az IMF *csak olyan politika támogatására hajlandó, amely a jövedelmek újraelosztását a felső rétegek javára, az alsóknak, a munkaerejük eladásából élőknek a rovására hajtja végre.* Az IMF ugyanis a piac liberalizálásának követelésével azon munkálkodik, hogy *a fejlett országok áruí és tőkési zöld utat kapjanak az eladósodott „fejlődő” országokba, ahol nagyobb versenyképességüknel fogva meghódítják a piacot, és uralmuk alá vetik a gazdaságot.* Ilyen program sem a nemzeti burzsoázia, sem az alsó rétegek egyetértésére nem számíthat, mert tönkreteszti őket; annál szívesebben csatlakoznak hozzá a polgárságnak azok a csoportjai, amelyek közvetlen hasznot húznak az antiszociális újraelosztásból. Hosszabb távon persze jórészüket megfosztja előnyeiktől a gazdaság lepusztulása, ám a legerősebb elemek maguk is „transznacionalizálódnak”, bekapcsolódnak a tőkék nemzetközi áramába, jövedelmük természetét és nagyságát illetően hasonulnak a fejlett országok monopolistáihoz. [4-45-48]

Valódi céljaihoz híven, az IMF elteszi az útból a neki nem tetsző kormányokat (így bánt el pl. Michael Manley haladó szociáldemokrata kormányával Jamaicán), segíti viszont azokat a kormányokat, amelyek a nemzetközi tőke és a külföldi importőrök érdekében hajlandók az exportot bércsökkentés és valuta-leértékelés árán is bővíteni. Ennek a belföldi vásárlóerőt összezsugorító politikának az érvényesítéséhez *erőszakot kell alkalmazni mind a belső piac fejlesztésében érdekelt tőkés szektor, mind a szakszervezetek és a baloldali pártok ellen.* A „kívánatos” kormányok rendszerint puccsal jutnak uralomra. Így történt Brazíliában, Argentínában és Chilében is, ahol a puccs után, a reálbérek kíméletlen leszorítását biztosítandó, a szakszervezeteket ellenőrzés alá vonták, vezetőiket bebörtönözték vagy megölték. A '70-es években az ún. „harmadik világ” sok országában statárium és rendkívüli állapot volt érvényben, a belpolitikai feszültségek fokozódásával erősödött az önkényuralom. [72a-41-42] A „Congressional Record” (amerikai kongresszusi értesítő) 1978. április 5-i száma írja Dél-Koreáról (a világ egyik leeladósodottabb országáról), hogy gazdasági szerkezete „megköveteli a munkaerő elnyomását, ... a politikai szólásszabadság ellenőrzését ... Az emberi jogok teljes hiánya nem véletlen, hanem az exportorientált gazdaságból

következik, amely a belföldi szükségleteket nem elégíti ki.” Kim Szu Hvan bíboros, szüli érseknek az „International Herald Tribune” 1986. március 14-i számában közölt beszámolója így festi a dél-koreai állapotokat: „...korrupció, kínzás, elnyomás, egy maroknyi család uralma, az emberi jogok megsértése.” Általános összefoglalóként idézhetjük az amerikai szenátus külkapcsolatokkal foglalkozó bizottságának (*US Senate Foreign Relations Committee*) 1977-es jelentéséből a következőket: „...sok országban, úgy tűnik, közvetlen összefüggés van a gazdasági nehézségek és a politikai elnyomás között.” A magánszektorban és a külföldi beruházásoknak nyújtott kedvező feltételek ugyanis „a munkanélküliség növekedéséhez, a társadalmi juttatások visszaszorításához és az életszínvonal eséséhez vezetnek. ... A hitelezők drasztikus takarékosági intézkedéseket követelnek... Ezeket az intézkedéseket az érintett országokban csak a polgári szabadság rovására lehet bevezetni.”

A gazdasági és a politikai nyomás összefonódását, valamint az IMF-nek a szocialista tábor felbomlásában játszott szerepét jól példázza az amerikai irányítás alatt álló pénzügyi világszervezet Magyarországgal kapcsolatos eljárása.

Az 1974-es és '75-ös tőkés relációjú cserearány-veszteség elvitte Magyarország nemzeti jövedelmének 6 százalékát, lehetetlenné tette a belső felhasználás (a beruházások és a személyes fogyasztás) saját forrásainkból való további növelését. A kormány kölcsönöket vett fel. Az akkor még alacsony kamatlábak az ismert okoknál fogva rövidesen felszöktek, és a fizetési mérleg 1981-ben jelentős hiánnyal zárult. Ebben az évben már 2,2 md dollárral több áramlott ki az országból, mint amennyi befolyt, egyedül a kamatok hozzávetőleg 1,2-1,5 md dollárt tettek ki. Mivel a világhelyzet alakulása miatt a nemzetközi tőkepiacok úgyszólván bezárultak a szocialista országok előtt, a magyar kormány, hogy hitelhez jusson, felvételért folyamodott az IMF-hez. A tárgyalások vontatottan haladtak, fizetésképtelenség fenyegetett. Végül megtörtént a felvétel, de a kormánynak előbb, a korábbi árfolyampolitikával szakítva, le kellett értékelnie a forintot 6,9 százalékkal, és megígérnie mind a beruházások, mind a belső fogyasztás csökkentését. Az újabb hiteleket igen drágán adták, és feltételül szabták az IMF „kiigazítási programjának” végrehajtását.

Néhány kisebb átmeneti eredmény után csakhamar súlyos gondok jelentkeztek. A fizetési kötelezettségeink miatt mesterségesen erőltetett, jórészt gazdaságtalan export, bár mennyisége tetemesen megnőtt, dollárértékben nem hozott többletet, mert a dollár árfolyama közben 40 százalékkal emelkedett. Az export kedvéért megnyirbált felhalmozási alapok alig biztosították az egyszerű újratermelést; a gazdaság bomlásnak indult, gyors ütemben estek szét a vállalatok közötti kooperációs kapcsolatok. (A feldolgozó szektor számára pl. nemegyszer előnyösebb volt saját alapanyagait exportálni, mint eleget tenni hazai szállítási szerződéseinek.) Az IMF-fel kötött újabb megállapodás – amelynek hatályba lépése történetesen egybeesett a Kádár-féle vezetést eltávolító pártértekezlettel – előírta a vállalati és ártámogatások erőteljes visszafogását, az importliberalizálást, a privatizációt stb. Folyamatos áremelkedések következtek ebből, a velük járó szociális feszültségekkel; fokozódott az egyébként is szűkös konvertibilis erőforrások szétforgácsolódása, megkezdődött a nemzeti vagyon kiárusítása neveltséges összegekért. 1988-ban csökkent a végső fogyasztás (a háború óta először, 3,4 százalékkal), rekordmértékű volt a beruházások visszaesése (7,2 százalék). 1989-ben a reálbérek az 1972-73-as szintre süllyedtek, az adósság ellenben nőtt, a kamatfizetés is lehetetlenné vált újabb kölcsönök felvétele nélkül. Tegyük hozzá, hogy az a hitel, amelyet valóban kölcsönként, nem pusztán a törlesztési és kamatfizetési kötelezettségek teljesítésére vett fel az ország, összesen kb. 4-4,5 md dollár volt (más számítások szerint 3,5 md); 1978-tól 1990-ig visszafizettünk ebből 10-12 md-ot, közben az adósság 20 md-ra nőtt. [16-7-17] Világméretű jelenség, hogy az eredetileg felvett kölcsönök már visszaáramlottak ugyan a hitelezőkhöz, a csapdába

ejtett országok adósságállománya mégis egyre nagyobb lesz. (A „fejlődőké” ma már meghaladja az 1,5 billió dollárt. [4c-30]) „Ez az összeg tulajdonképpen nem más, mint az irreálisan magas (olykor 20 százalékos) reálkamatlábak miatt felhalmozódott kamat” – írja Lóránt Károly közgazdász. – Visszafizetése több okból is lehetetlen. 1. Az adósságállomány csökkentése és a gazdasági szerkezetátalakítás nem vihető keresztül egyidejűleg: ahol javul a fizetési mérleg, ott konzerválódik az elavult szerkezet. 2. Egy-egy ország elérheti a kamatfizetéshez, esetleg a tőketörlesztéshez szükséges külkereskedelmi aktívumot. De amennyivel többet exportál az egyik, annyival többet kell másoknak importálniuk. Ma az USA az egyetlen nagy importőr, a többi fejlett ország védekezik – protekcionizmussal is – a nagyobb mérvű külkereskedelmi hiány ellen. Ezért exporttöbblettel még a kamatkötelezettség sem realizálható, amely maga is kb. évi 100 md dollár. [1c-74-77]

Ha az adósság visszafizethetetlen, miért nem engedik el a hitelezők? A kérdés annál jogosabb, mert az adósságválság őket is sújtja: csökken termékeik iránt az egyre korlátozottabb vásárlóképességű adósok kereslete, ami rontja a hitelező országokban a gazdasági teljesítményt, a foglalkoztatottságot, és egyéb okokból is a recessziót gerjeszti. Nagy-Britanniában pl. az UNCTAD-nak, az ENSZ nemzetközi kereskedelmi problémákkal foglalkozó szervének számításai szerint a „fejlődőke” irányuló export csökkenése miatt a '80-as években kb. 200 000 – a közvetett hatásokat is figyelembe véve, negyedmillió – ember vesztette el a munkahelyét. [Uo. 75] Mégsem lehet az adósságokat minden további nélkül elengedni: ez egyrészt csődhullámot zúdítana a hitelezők bankrendszerére, megrendítve egész gazdasági életüket, másrészt megfosztaná őket a folyamatos nettó forráskivonásnak, saját válságuk más, gyengébb országokra való ráterhelésének lehetőségétől. Az adósságválság a vezető tőkés országok egyik legfontosabb, vagy talán a legfontosabb mai válságáthárító mechanizmusa és gazdasági szerkezetváltásának előrelendítője. A centrumországok gazdasági bajainak súlyosságára vall, hogy „még e pótlólagos (korábban nem létező) növekedési impulzus ellenére sem képesek az olajárrobbanások előtti dinamizmust produkálni”. [4-51-54] Végezetül a leglényegesebb: az adósságcsapda, bár működése távolról sem szorítkozott az egykori „kommunista” államokra, az utóbbiak esetében *a rendszer aláaknázásának leghatékonyabb, legdöntőbb külső eszköze volt.*

6. IPARI KORSZAKVÁLTÁS ÉS JAPÁN ELŐNYOMULÁS

A Reagan-kormányzat által elszabadított, nemzetközi méreteket öltő válság megtisztította az utat a szerkezeti átalakítások előtt, amelyek a TTF nyomására már korábban megkezdődtek, a '73-'75_ös mély recesszióban felgyorsultak, most pedig az adós országokból kivont erőforrásokkal megtámogatva, végérvényesen egy új korszak összefüggő rendszerévé váltak. Az átalakítások tartalmát a TTF és a transznacionális monopolkapitalizmus néhány sajátosságával kapcsolatban már érintettük, itt csupán egyiket jellemző tény ismertetésére szorítkozunk.

A fejlett ipari országokban 1980 és '90 között, egyetlen évtized alatt 30 százalékkal csökkent az egységnyi termékre jutó anyag- és energiaköltség (bár az USA egyik fő importcikke továbbra is a kőolaj maradt). A műszaki változások irányát, de egyszersmind a nemzetközi gazdasági erőviszonyok eltolódását is jelzi a robotok száma egy-egy ország iparában. Az USA 1986-ban 17 000 robotot használt, a japán ipar – a robotok legnagyobb gyártója és felhasználója – 90000-et; Japán lakossága ebben az

évben valamivel több volt 120 milliónál, az USA-é közel 240 millió. (Érdemes megemlíteni, hogy az NDK – lakossága 16 600000 – 1350 ipari robotot használt ekkor, azaz lakossága arányában többet, mint az amerikai ipar.) A korszakváltás legdöntőbb mozzanata műszaki téren az volt, hogy megindult az automatizált gyártáshoz szükséges berendezések gyártásának automatizálása és a mikroelektronikának a mikroelektronikai iparban való alkalmazása, ezzel pedig az új termelékenységi forradalom. [66-258; 27-73] (Már Marx hangsúlyozta, hogy minden technikai forradalom akkor pörgeti fel saját fejlődési ütemét, amikor az általa létrehozott technikát önmagára alkalmazza.)

A folyamatokat az elektronikai iparnak és elágazásainak adataival jellemezhetjük. Az amerikai elektronikai ipar egy évtized alatt tömegesen megújította és csaknem megkétszerezte állótőkéjét, amelynek értéke az 1970-es 7,6 md dollárról 1980-ban 13,9 md-ra nőtt. A számítógépek világpiacából az IBM részesedése 45 százalék, a nagyszámítógépekből 60, az ágazati összprofitból 50 százalék; ez az amerikai óriásvállalat 1986-ban 47,8 md dollár termelési értéket produkált, beruházásokra 3, kutatásra és fejlesztésre 4,7 md-ot fordított. A világ számítógépiparának termelési értékéből, amely 1985-ben kb. 130 md dollárra rúgott, 86 md-ot az USA állított elő, 30-at Japán, 11-et Nyugat-Európa; az USA belföldi felhasználása 62 md-ot tett ki, Japáné 33-at, Nyugat-Európáé 26-ot. (Az első tíz gyártó között nincs európai.) [66-258] Az iparág terjeszkedését kísérő hatalmas műszaki fejlődést egyetlen adat is érzékelteti: a kommersz mikroszámítógépek teljesítménye 1988-ban elérte a szuperminik és a közepes kategóriájú nagyszámítógépek teljesítményét, mégpedig úgy, hogy az új konstrukció hozzájuk képest két-három nagyságrenddel nagyobb sorozatban gyártható, és tizedáron forgalmazható. [53-602]

Az amerikai világcégek nagy túlsúlya ellenére, *állandósult az amerikai gazdaság hanyatló tendenciája*. Az USA vállalatai rengeteget költenek hirdetésre (1985-ben 95 md dollárt adtak ki rá, ami nagyjából a fele az alsó- és középfokú oktatásra fordított állami kiadásoknak), de a korszerű termelőeszközökbe nem ruháznak be eleget ahhoz, hogy lépést tartsanak Japánnal, vagy akár a Japántól fokozatosan leszakadó Nyugat-Európával. Az USA acélipara az egész világ mögött elmaradt a folyamatos acélöntésben; Japán 1980-ban már több gépkocsit gyártott (egymillióval!), mint az USA; az amerikai autó- és karosszériapiacra 1985-ben 25 százalékos volt az importcikkek aránya. A hanyatlás éppen *az USA rendkívüli gazdasági hatalmából fakad* (mintha az ország elbotlana saját erejében): a nagy tőkebeáramlás útját állja az önkorrekciónak. [31-204] A japán hatalomátvétel számos területen tény, vagy legfeljebb csak idő kérdése. Erről közlünk most rövid beszámolót, Konrad Seitznek, a német Külügyi Hivatal tervezési osztályvezetőjének cikke nyomán.

A japánok a '80-as években nagyszabású dömpingtámadással szétverték az USA szórakoztatóelektronikai iparát, és lerohanták az amerikai félvezetőgyártást a kulcsterületen, a tárolóegységek előállításában. 4 md dollárjuk ment rá az akcióra, de kikényszerítették, hogy csaknem minden amerikai cég felhagyjon a tárlapka-gyártással. „Olyan volt ez, mint Pearl Harbour” – nyilatkozta a vereségről George Schneer, az Intel elnökhelyettese, az integrált áramkörök feltalálója.

Ma már a mikroprocesszorok kivételével az integrált áramkörök egész világpiaca a japánoké; hamarosan monopóliumuk lesz a félvezetőket gyártó és ellenőrző berendezések, valamint a gyártáshoz szükséges nyersanyagok piacán, és máris elérték, hogy nélkülük senki sem tud félvezetőket előállítani. (A Siemens pl. Japán finomvegyeszerekkel és berendezésekkel készíti megabit-tárlapkait.) A japánok meghódították ezzel az információtechnikai ipar bázisát, a jövőbeli műszaki haladás csomópontjait. Bár a számítógép-gyártás 60 százalékban még az USA-é, az amerikai cégek által értékesített számítógépek alkatrészeinek és kiegészítő készülékeinek

(chipek, képernyők, nyomtatók stb.) több mint fele japán. A távközlési berendezések világpiacán a japán ipar kétszer annyi berendezést exportál, mint az USA és Németország együtt, közben tartja a telefonkészülék-piac zömét, monopóliumra tett szert a telefaxok értékesítésében.

Más területek hasonló képet mutatnak. Az amerikai szerszámgép-gyártás felére csökkent, a maradék nagyobbik részét USA-beli japán üzemekben gyártják. Japán hatalmas befektetésekkel épít ki az USA-ban – az információtechnikai ipar mellett – erőteljes autóiipart, és Európában is módszeresen terjeszkedik, beruházásai az EGK-ban az 1985-ös 2 md dollárról '90-ben 14 md-ra emelkedtek. Az európai országokkal Japán máris gyarmati jellegű árucserét folytat: csúcstechnológiát képviselő cikkeket szállít, és főleg alacsony technológiai szintet képviselő cikkeket importál Európából (Franciaországból pl. szeszesitalokat és dohányárut – de amellet műkincseket, többek közt impresszionista festményeket is). Másrészt a vezető amerikai konszernek jelentős gyártóbázisokat és közös vállalatokat tartanak fenn Japánban, vagy részesedést szereznek japán konszerneknél. A versenypozíciót ugyanis ma már nem az határozza meg, hogy a vállalat mekkora hányadot kaparint meg az exportpiacból, hanem az, hogy meg tudja-e szervezni a helyi gyártást a világ fontos piacain, s belföldön és külföldön üzemelő gyárai a világtermelés mekkora hányadát állítják elő. Ebben a globalizálódó közegben az európaiakra kíméletlen, kiszorító verseny vár.

Japán – amely 1990-ben egyharmaddal többet ruházott be, mint az USA – átgondolt ipari stratégiájának és *tervszerű*, összehangolt gazdaságirányításának köszönheti sikereit. Cégei a kellő időben, a '70-es években kivonultak az energia- és anyagigényes ágazatokból, az információtechnikai ágazatokra összpontosítva erőfeszítéseiket, mialatt Európa hatalmas szubvenciókkal tartott fenn fölös termelőkapacitásokat a szénbányászatban, az acél- és a hajóiparban. Mivel az új csúcstechnológiák gyakran milliárdos nagyságrendű befektetéseket és 10-20 éves tervezési távlatot igényelnek, a japán gazdasági és politikai vezetők a konkurenciából fakadó antagonizmusaik ellenére igyekeznek előtérbe állítani közös érdekeiket, és minden hozzáférhető információ tudományos feldolgozására támaszkodva, kimunkálni a közös gazdasági stratégiát. [60a, b, c]

7. AZ AMERIKAI KATONAI HEGEMÓNIA. AZ ERŐEGYENSÚLY FOGALMA

A legkorszerűbb műszaki vívmányokat az USA a haditechnikában és a katonai célú vagy azzal kapcsolatos termelésben alkalmazza. Hadseregével és hadiiparával a Szovjetunió lezülése és összeomlása óta a világ egyetlen országa sem versenyezhet, még az európai államok között katonailag vezető helyre került Németország sem.

Az elektronika és a nukleáris technika tömeges katonai alkalmazása nagyságrendekkel növeli a fegyverkezési kiadásokat – nemcsak a kikísérletezés, előállítás és hadrendbe állítás óriási, állandóan növekvő költségei miatt (a fegyverrendszerek ára évente legalább 20 százalékkal emelkedik), hanem azért is, mert a műszaki fejlődés meggyorsulása lerövidíti a fegyverrendszerek élettartamát. A NATO 15 tagállama 1980-ban 238 md dollárt költött fegyverkezésre, az USA a Reagan-kormányzat alatt egymaga több mint 1 billiót (!). A Védelmi Minisztérium (Department of Defense) a Szovjetunió után a világ legnagyobb tervgazdasága – írta Sherman 1991-

ben –, kiadásai meghaladják az összes amerikai társaságok tiszta jövedelmét. Ráadásul a katonai költségek jóval felülmúlják a minisztérium kiadásait, egy részükről pedig, pl. a hírszerzésre fordított összegekről, nem is lehet pontos adatokat szerezni. [22-223; 61-344-345]

A hadikiadások mértéke egyenes arányban van az új fegyverrendszerek hatékonyságával és tömegpusztító erejével. Ez megkérdőjelezi, hogy tisztán katonai szempontból volt-e egyáltalán értelme a két szuperhatalom fegyverkezési versenyének a Szovjetunió utolsó évtizedeiben. Közöljük erről néhány magyar szakértőnek a nézeteit.

Tömegpusztító fegyverekből, különböző atomtöltetektől annyi van, amennyi többszörösen elég a földi élet megsemmisítéséhez - írja Szentesi György. – „A szárazföldre minden négyzetméterére 100 kg-nál nagyobb tömegű hagyományos robbanóanyagnak megfelelő pusztítóeszköz jut.” Következésképpen – Kádár Béla véleményét idézzük – a háttérre és a világűrre is kiterjedő, valamennyi harci eszköz tömeges bevetésével folytatott totális hadviselés „az emberiség totális pusztulásához vezetne, s a teoretikus győztest is megfosztaná támadása minden lehetséges gyümölcsétől”. Kiss J. László megállapítja, hogy teljességgel abszurd dolog katonai fölényre törekedni akkor, amikor a szemben álló felek többszörös „túlölési” (overkill) képességgel rendelkeznek; azt pedig „naivság feltételezni, hogy egy esetleges nukleáris háborút akár terjedelmében, akár minőségében korlátozni lehetne, vagy hogy a polgári védelem szervezett rendszere megbízható túlélést biztosítana”. Mindez egybevág a Palme-bizottság jelentésével, amely szintén arra a következtetésre jut, hogy nukleáris háborúban senkinek sincs esélye a győzelemre. [23f, d, e-210, 31-203, 205;12-IX, 6-11]

Ennek ellenére, az imperialista hatalmak és kormányzatok számára több tekintetben nagyon is értelmesnek bizonyult a fegyverkezés, illetve az agresszív militarista politika általában. A katonai megrendelések – átmeneti – gazdaságélénkítő hatásáról már beszéltünk; e hatást fokozhatják a helyi háborúk és hadműveletek, nem szólva a „nemzeti öntudat” feltüzelésében és szorult helyzetbe került politikusok megtámogatásában játszott szerepükről. Reagan elnök a nicaraguai kontrák bevetésével és Grenada lerohanásával állította helyre a válság miatt megingott népszerűségét; Thatchert a Falkland-háború húzta ki a bajból, amikor gazdasági és politikai megsemmisülés fenyegette kormányát. [21a-84] Bush

elnök az iraki vérengzéssel igyekezett kiköszörölni a csorbát, amelyet adópolitikája és a költségvetési hiány ejtett a tekintélyén [uo.], majd panamai beavatkozásával és a „humanitárius” célzatú Szomáliái „kenyér-hadművelettel” érte el a lankadó gazdaság némi ideiglenes megélénkülését. (A „kenyér-hadművelet” fennkölt motivációja különösképpen tündökletes azóta, hogy az amerikai katonák és az általuk megsegített, ám hálátlanul ellenük forduló „bennszülöttek” lönek egymásra.) A gazdasági célokon túl, az Afrika szarván végrehajtott akció nyilvánvaló stratégiai célt szolgált (akié a „szarv” – ahonnan szabad szemmel át lehet látni az iráni partra az kellő erőfölény esetén bármikor lezárhatja a Perzsa-öblöt), és ahhoz sem fér kétség, hogy az Irak elleni háborút valójában miféle „szabadságjogok” védelmében indították. [15]

Utoljára hagytuk a fegyverkezési hajszának a tőkés rendszer szempontjából legdöntőbb eredményét, a Szovjetunió és az ún. szocialista tábor gazdasági tönkretételét. Tudatos stratégia volt ez, a Szovjetunió „agyonfegyverkezésének” programja, amelyet Brzezinski 1975-ben kiadott könyve fejtett ki. A szovjet vezetés önként sétált be a csapdába, abban a meggyőződésben, hogy a békét csak a katonai egyensúly biztosíthatja. Nézzük meg a következőkben, hogyan értelmezi a szakirodalom az „erőegyensúly” fogalmát.

Kiss J. László szerint az erőegyensúly nem merül ki a katonák, páncélosok, rakéták stb. számában: elemzésekor „figyelembe kell venni az érintett rendszerek gazdasági hatékonyságát, a mindenkori szövetségesek teherátvállaló képességét, a szociálpszichológiai tényezőket, a földrajzi előnyöket és hátrányokat”. Kádár Béla is hangsúlyozta, hogy a pusztán katonai fölény „önmagában nem garantálhatja a nemzetbiztonságot”, különösen akkor nem, ha lefészegeti a társadalmi-gazdasági fejlődést. [23e, d-205,34] E nézetek összhangban vannak a történelem nagy hadvezéreinek véleményével, akik sohasem a nyers, számszerűen összehasonlítható katonai paraméterekben látták a konfliktusok eldöntésének vagy az országok közötti erőviszonyoknak az *egyedüli* meghatározóit. „A háború kimenetelét háromnegyed részben erkölcsi tényezők döntenek el – mondta Napóleon. – A hadseregek erőviszonyai csak egynegyed részben jönnek számításba.” Sztálin megkülönböztette a háború ideiglenesen és állandóan ható tényezőit, az utóbbiak közül pedig első helyre sorolta a *háttország szilárdságát* és a hadsereg szellemét. [65-39-40] Eisenhower a nukleáris korszakbeli biztonság szempontjából vizsgálta a kérdést. „Akármennyit költünk is fegyverekre, azok nem fogják megteremteni a biztonságot. A mi biztonságunkat a gazdasági, az erkölcsi, az intellektuális és a katonai erő egysége jelenti... Nincs olyan módszer, amellyel egy ország abszolút biztonságot érhetne el. Viszont bármelyik ország könnyen erkölcsi és gazdasági csődbe juthat, ha ezt az illuzórikus célt a fegyverkezéssel próbálja elérni.” [13] Az amerikai tábornok utolsó mondata szinte jóslatként vetítette előre a Szovjetunió sorsát.

8. A SZOVJETUNIÓ ÖNFELSZÁMOLÁSA

a) Fegyverkezés és „enyhülés”

Fegyverkezési versenybe bocsátkozni egy gazdaságilag többszörös túlerejű hatalmi tömbbel végzetes politikai baklövés. Még inkább az, ha a gyengébb fél a hanyatlás stádiumában van. A '70-es évek második felében a szovjet nemzeti össztermék az amerikaiak 30-40 százalékára esett vissza a másfél évtizeddel korábbi 60 százalékról, és a Szovjetunió a maga jóval szerényebb termelési eredményének 14-16 százalékát fordította fegyverkezésre, mialatt az USA két és félszer annyiból csupán 7 százalékot. [54-5] (Láttuk, hogy még ez a kisebb százalékarányú katonai költségek is visszavetette az amerikai gazdasági fejlődést a vetélytársaké mögé.) [16] A szovjet vezetők persze tudták, hogy a fegyverkezési hajszát az ország hosszabb távon nem bírja, és mindenképpen a verseny mérséklésére igyekeztek rávenni az ellenfelet. A békés együttélésnek a hrucsovi időszakban meghirdetett politikája *elvben* az egyetlen ésszerű politika *lehetett volna*, ahogy a Brezsnyev alatt hangoztatott „enyhülés” is tartalmazhatott *volna* pozitív elemeket. Elgondolkodtató azonban, hogy a Hruscsov-korszak a nemzetközi munkásmozgalom felbomlásának kezdete volt, az „enyhülés” fogalmával pedig *eredetileg Nixon határozta meg saját politikai doktrínájának lényegét*, miután világossá vált, hogy a Szovjetuniót külső erőszakkal nem lehet lehengerelni. Az „enyhülési” politika ennél is korábbi, alkalmasint legelső megfogalmazása Brzezinskiné egy 1965-ös könyvében található, amelynek zárófejezete azt indítványozza, hogy az összes európai országok üljenek össze rendszeres időközönként amerikai részvétellel, szervezzék meg a gazdasági együttműködést, a kulturális cserét stb., és a nyugati demokráciák szerezzék ezen az

úton előbb ideológiai, majd politikai befolyást a szocialista országokban. Néhány év múlva, 1969 márciusában, a Varsói Szerződés politikai Tanácskozó Testületének budapesti ülése javasolta: hívjanak egybe össz-európai értekezletet az európai biztonsági és együttműködési kérdések megvitatására. [75]

Az „enyhülési” politika szovjet részről a mélyülő válság tünete és megoldási kísérlete volt. A legsúlyosabb problémát az okozta, hogy a katonai kiadások, miközben vásárlóerőt gerjesztettek, elvonták az eszközöket a lakossági szükségletek kielégítése elől. Az ellátási zavarok miatt a szovjet kormány a '70-es években jelentős erőforrásokat csoportosított át a termelőeszközök gyártó iparból a könnyűiparba, a mezőgazdaságba és – főleg az 1979-es rossz termés után – a lakossági fogyasztást szolgáló import bővítésére. A felhalmozás rovására történt átcsoportosítások azonban csak rontottak a helyzeten, lassan az egyszerű újratermelés is veszélybe került. Amikor az 1979-ben kezdett afganisztáni kaland ürügyet adott az imperialista hatalmaknak, hogy megszigorítsák az embargót, és felújítsák a fegyverkezési versenyt, a már egyébként is leromlott szovjet gazdaság az újabb katonai vetélkedés miatt a működésképtelenség határára sodródott; süllyedése nyomán a kelet-európai népi demokráciák Nyugat felé fordultak, besompolyogtak az adósságcsapdába, és kapitalista restaurációs politikájukkal szétzilálták a Szovjetunió szövetségi rendszerét.

Ellenséges környezetben élő szocialista ország természetesen nem hanyagolhatja el sem a fegyverkezést, sem a katonai versengés tompítására irányuló politikát, ha úgy tetszik, az „enyhülés” politikáját. Az enyhülés azonban az erőviszonyok függvénye, ezeknek a meghatározásában pedig – ismételjük – fontossága ellenére sem a katonai egyensúlyé a döntő szerep. A döntő a *politikai* tényező: az, hogy *mennyire sikerül a szocialista rendszernek belső és nemzetközi tömegtámogatást kivívnia.* (A polgárháború, az első ötéves tervek és a világháború idején a Szovjetunió ez lényegileg sikerült.) *Csak ilyen támogatással egyenlítheti ki gazdasági hátrányait a szocialista irányultságú rendszer, csak így valósíthatja meg az erőegyensúlyt anélkül, hogy „agyonfegyverkezésre” kényszerülne. Ha viszont a tömegtámogatás felemésződik, akkor az erőegyensúly már nem is értelmezhető másképpen, mint az önmagukban vett katonai tényezők, a mindenáron megszerzendő katonai fölény szempontjából; a fegyverkezési versenynek pedig, amely az elmaradott ország vagy országcsoport számára szükségképpen végzetes, egyéb alternatívája nincsen, mint a – hol „enyhülésnek”, hol „peresztrojkanak” vagy „új gondolkodásnak” nevezett – fegyverletétel és önfelszámolás. A fegyverkezési hajszája és az „enyhülés” tehát a tömegektől elszakadt „szocializmusnak” két, látszólag ellentétes, de valójában egyként a megsemmisülés felé vezető útja, illetve imperialista részről a Szovjetunió aláaknázásának két egymást kiegészítő módszere volt.*

A szocialista irányultságú rendszer belső és nemzetközi tömegtámogatásának az a feltétele, hogy a rendszer valóban a szocializmus felé haladjon, azaz i. gazdasági elmaradottságát folyamatosan csökkentve, zárkóztassa fel termelését a legkorszerűbb színvonalhoz, 2. a termelés rendszeres bővítése alapján növekvő mértékben elégítse ki a tömegek gazdasági, szociális és kulturális szükségleteit. Ha a felhalmozás (a termelés bővítése) tartósan a szükségletkielégítés rovására történik, a rendszer elveszti tömegbázisát; ha a szükségletkielégítés tartósan a felhalmozás rovására történik, a megvásárolt „konszenzus” gazdasági és ideológiai bázisa a nehézségek legelső jelentkezésekor szétesik. A felhalmozás és a fogyasztás helyes aránya *objektív dinamikus viszony*, az adott gazdasági lehetőségeken belül két nagyság örökösen változó egyensúlya, amely *a vezető párt és a tömegek kapcsolatát* tükrözi. A helyes gazdasági arány tehát elsősorban *politikai* természetű, aszerint alakul, hogy a tömegek mennyire azonosulnak a rendszerrel, hajlandók-e azt megvédelmezni és áldozatokat hozni érte.

Szocialista jellegű rendszer nem korszerűsítheti termelését más országok kifosztása vagy egész iparágak tömeges munkanélküliséggel járó leépítése árán; gazdasági hátrányát csak a belső erőforrások maximális összpontosításával tudja ledolgozni. A Szovjetunió ehelyett utolsó évtizedeiben képtelen összegeket pazarolt

el – és pazaroltatott el szövetségeseivel – a legértelmetlenebb fegyverkezésre. Szakértői becslések szerint a Kína elleni felvonulás *közvetlen katonai költsége* 200-250 md dollárra rúgott, az afganisztáni háborúé 100-120 md-ra, a kambodzsai kalandé 60 md-ra. Mindez, a legszerényebben számolva és a dollár inflációs értékvesztésének kiszűrésével is, eléri vagy meghaladja a Szovjetunió anyagi veszteségeit a második világháborúban; emellett nem is tartalmazza a Szovjetunió elleni kínai felkészülés és a kínai-vietnami konfliktus költségeit, a magára hagyott, önellátásra szorított kínai gazdaság veszteségeit, vagy a VSZ-tagállamoknak Kína kiközösítéséből származó veszteségeit. A *közvetett* költségek és károk még csak fel sem becsülhetők – kezdve azon, hogy a szovjet-kínai szövetség fennmaradása esetén Kína lekötötte volna az amerikai katonai potenciál jelentős részét (tehát a Szovjetunió nemcsak a Kína elleni felvonulást takaríthatta volna meg, hanem távol-keleti védelmi kiadásainak jókora hányadát is), és végezve a felmérhetetlen *erkölcsi-politikai romboláson*, a szocializmusba vetett bizalom általános nemzetközi szétmorzsolódásán.

A politikai döntések által okozott egyéb veszteségek sorából itt csupán kettőt emelünk ki, amelyek többé-kevésbé számszerűsíthetők. A nagy olajkonjunktúra idején a Szovjetunió teljes gőzzel ráállt az olajexportra, tonnánként kb. 140 dolláros nyereséggel. A 240 millió tonnás évi export 3 3 md 600 millió dollár nyereséget hozott, ami az olajkonjunktúra nagyjából egy évtizedes időszakára számítva 330-350 md dollárt tesz ki. Ez az összeg csaknem teljes egészében a fegyverkezés feneketlen zsákjába ömlött. Ha hozzáadjuk az előbbieken felsorolt katonai költségeket, mintegy háromnegyed billió dollárt kapunk – legalább a hétszeresét annak, amennyivel ki lehetett volna menteni a szocialista országokat a megsemmisülésüket előidéző adósságcsapdából (illetve meg lehetett volna akadályozni, hogy a csapdába besétáljanak). ^[17] De a tényleges veszteség nagyobb, és nehéz számszerűsíteni: az olcsón kitermelhető olajkészletek a rablógazdálkodás miatt kimerültek, a berendezések leromlottak, és az export egyoldalúan olajfüggővé vált, éppen akkor, amikor a vezető tőkés országok kezdtek áttérni az energiatakarékos termelésre. – Másik példánk ehhez képest szinte semmiség. A hírhedt gorbacsovi alkoholrendeletre gondolunk, amely az iszákosság visszaszorítása és a munkafegyelem javítása helyett azt „eredményezte”, hogy eltűnt a cukor, a fogkrém, minden elképzelhető és elképzelhetetlen áru, amiből szeszt tudott főzni az ötletgazdag lakosság, a költségvetés pedig évente nagyobb összegű forgalmiadó-bevételtől esett el, mint amennyibe az afganisztáni hadjárat egy éve átlagosan került.

Éppen csak néhány szembeötlő tényrt érintettünk, anélkül, hogy megkíséreltük volna felbecsülni azokat a veszteségeket, amelyek a bürokratizmusból, a szocialista integráció zavaraiából vagy más szubjektív okokból eredtek, és minden bizonnyal az elsoroltaknak a többszörösére rúgtak. A szovjet gazdaság belső tartalékaira utal, hogy még ilyen körülmények között is képes volt világszínvonalú termékeket előállítani. Melman ezek közé sorolja a '60-as évek második felében gyártott nagyméretű áramfejlesztőket, vagy a hannoveri repülőkiállításon bemutatott kiváló konstrukciójú légiturbinát, amely 60-70 százalékkal olcsóbb volt a nyugati gyártmányoknál; megemlíti továbbá, hogy az amerikai cégek mind több licencet vásároltak a nemzetközi piacait módszeresen erősítő szovjet kohászattól. [49-89, 91] De még jóval később is tapasztalni lehetett hasonló tendenciákat a legkülönbözőbb területeken. 1991 őszén közölte egy svájci szakfolyóirat, hogy a nyugati cégek „egyre inkább elfogadják a kelet-európai és szovjet

licenceket és technológiákat fizetési eszközként, vagy létesítenek különleges kapcsolatokat kelet-európai cégekkel.” (A holland Philips pl. olcsóbban ad át elektronikai termékeket annak fejében, hogy ezeket tehetséges szovjet kutatók néhány éven keresztül teljes munkaidőben alkalmazni fogják; vagy: puha kontaktlencsék gyártásához nyugati cégek csehszlovák polimer-licencet vásároltak, és alkalmaznak azóta is.) „A Nyugaton használatos legtöbb kelet-európai licenc a Szovjetunióból származik, amely jóval több mint 300 gyártási folyamatot, találmányt és újítást adott el nyugati vállalatoknak. A technológiák a legtöbb esetben szovjet hadiipari fejlesztések, és általában megütik a nemzetközi mércét.” „Számos német, belga, svéd, olasz, brit, spanyol, osztrák és amerikai cég kötött licencüzletet a vas- és színesfémkohászat, a gépgyártás, a vegyipar, az élelmiszeripar, a mezőgazdaság, az építőipar, a mikrobiológia és az orvosberendezés-gyártás területén.” [31- 317] A szovjet ipar más ágazatai is állítottak elő olyan termékeket – pl. számítógépeket –, amelyeknek fontos jellemzői érték vagy felülmúlták a legjobb nemzetközi színvonalat.

A szovjet iparban láthatólag megvolt mind a szellemi kapacitás, mind az induláshoz elegendő műszaki bázis a szerkezetváltás lebonyolítására, sőt, ha a politika nem a fegyverkezésben keresi a hatalmi egyensúly legfőbb biztosítékát, valószínűleg a szükséges felhalmozási alapokat is elő lehetett volna teremteni. Szocialista jellege arányában maga a rendszer bizonyulhat – és bizonyult is a '30-as években – jóval alkalmasabbnak az erőforrások koncentrált mozgósítására, mint bármilyen magántulajdonosi társadalom. [18] Ha jogos is fölemlengetni a volt „szocializmusok” magas termelési költségeit és alacsony termelékenységét, a rendszerek tárgyilagos összehasonlításakor arról sem feledkezhetünk meg, amit Samuelson ír a recessziók és a velük járó munkanélküliség költségeiről: „A pangás jelentősebb időszakai, mint pl. az 1970-es és az 1980-as évek, az évi BNT kétötödébe kerülnek az országnak” (azaz kb. 1300 *md* dollárba – R. E.), nem szólva az általuk okozott egészségi és erkölcsi károsodásokról. [59-323] (Plusz olyan apróságokról, mint a helyi és világháborúk – tehetnénk hozzá.)

A rendelkezésre álló tényanyag, különösen pedig az a történelmi paradoxon, hogy a szocialistának mondott rendszer biztonsági okokból folytatott nagymérvű fegyverkezése magát a rendszer biztonságát és létfeltételeit ásta alá, egy *alternatív politika* lehetőségére enged következtetni, amelynek megvoltak az objektív feltételei, sőt, részben a szubjektívek is. Alapja a *szovjet-kínai szövetség* lett volna: ha ez fennáll, akkor szilárdabb biztonságot és egyensúlyt szavatol, mint bármilyen – szükségképpen csak ideiglenes – katonai fölény, hatalmas anyagi és szellemi kapacitásokat szabadít fel a polgári termelés számára, és megteremti a kiindulópontját egy olyan *bekerítési politikának*, amely a perifériák megnyerésével fokozatosan elzárja az imperializmust a szerkezetváltásnak és a dolgozó tömegek részleges megvásárlásának számottevő külső eszközeitől. [19] A bekerítés természetesen nem változtatta volna meg a vezető tőkés országok munkásosztályának a TTF-fel kapcsolatos átalakulását, de közös mederbe terelhetné volna a perifériák függetlenségi törekvéseit a centrumországok tömegmozgalmaival, amelyek a '60-as évek második felében, a viszonylagos tőkés stabilitás megingásával, hirtelen felerősödtek. (Lásd I/2. fej., 21. 0.) A szocialista tábor bomlása azonban keresztülhúzta a lehetőségeket. Végül Nixon volt az, aki nyitott Kína és a tőkés külterületek (Brazília, Indonézia, Egyiptom, Nigéria) felé, majd a Carter-Brzezinski csapat kezdeményezett erőteljes lépéseket annak érdekében, hogy a „harmadik világ” *a forradalom tartalékából az imperializmus tartalékává váljék*.

Az alternatív politika objektív lehetősége azt jelenti, hogy a Szovjetunió és a szocialista tábor megsemmisülése nem volt végzetszerű. Maga Brezinski nyilatkozta 1977-ben, hogy a Szovjetunió „dinamikus, rámenős hatalom”, amely „még mindig a

történelmi ciklus felfelé ívelő szakaszában van”, s amellyel „hosszú történelmi versenyben vagyunk”. Wallerstein *1982-ben* írta a következőket: „Annak ellenére, hogy a Szovjetunió a XX. pártkongresszus és a kínai szembenállás miatt elvesztette tekintélyét, a szovjet kormánynak mint az orosz forradalom örökösének a szerepe még nem ingott meg.” [8c-71; 72b-80] S hogy egy jeles magyar szerzőt is idézzünk, íme Csurka István véleménye a „Magyar Fórum” 1992. augusztus 20-i számából: 1987 szeptemberében ... senki sem gondolt, s józan ésszel nem is gondolhatott gyökeres és rövid idő múlva bekövetkező rendszerváltozásra. Összefüggő volt az egész szovjet világrendszer.” E nyilatkozatok, amelyek három különböző beállítottságú – baloldali, konzervatív-liberális és szélsőjobboldali – szerzőtől származnak, egyöntetűen megerősítik azt a következtetést, hogy a „keleti tömb” összeomlásának oka *szubjektív tényezőkből*, mindenekelőtt a szovjet pártvezetés irányvonalában (irányvonaláiban) keresendő, *nem pedig abban, hogy a félperiférián kezdett és Nyugaton nem követett forradalom eleve életképtelen lett volna.* A kérdés kifejtése külön tanulmányt igényel, itt éppen csak a lényegét vázolhatjuk.

b) A szovjet történelem két szakasza

A Szovjetunió története két szakaszra oszlott: az első, amelyet a szocialista „eredeti felhalmozás” szakaszának nevezhetünk, az iparosítást, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezését és a kulturális forradalom legsürgősebb intézkedéseit hajtotta végre, azaz tulajdonképpen a polgári forradalom elmulasztott feladatait pótolta a szocialista forradalom eszközeivel; a második szakasz új, intenzív fejlesztési módszereket tett szükségessé – mert pótlólagos munkaerőt tömegesen nem lehetett bevonni többé –, és az elkövetkező évtizedek stratégiai feladatául tűzte ki, hogy a szovjet gazdaság az egy főre jutó termelési érték tekintetében haladja meg a vezető tőkés országokat. Az erősen központosított tervutasításos gazdaságirányítás, amely *az első szakaszban nélkülözhetetlen volt a szűkös erőforrások összegyűjtéséhez és célszerű elosztásához*, a második szakaszban már a fejlődés fékjévé vált, nem tudta hatékonyan működtetni az általa létrehozott hatalmas, bár a vezető tőkés országokétól még mindig jócskán elmaradó termelőerőket.

A két szakasz teljesítménybeli különbségét nyugati szerzők véleményével jellemezzük. A '30-as évek iparosítása „rendkívüli teljesítmény volt – írja Wallerstein –, nélküle a Szovjetunió gazdasági szerkezete az indiaiéhoz vált volna hasonlónak”, [72b-80] „Az egyetlen nagyobb állam, amelynek az egy főre jutó BNT vonatkozásában sikerült ebben a században csökkentenie távolságát az iparosodott országoktól, a Szovjetunió volt – mondja John Ross –, ami érthetővé teszi, hogy az '50-es és a '60-as évek között miért vált oly vonzóvá a szovjet modell a fejlődő országok számára. A Szovjetunió egy főre jutó BNT-je 1929-ben 38,3 százaléka volt az ipari államokénak, 1950-re pedig ez a szám a háború pusztításai ellenére 63,8 százalékra emelkedett. Ám a fejlődés ezután lelassult, és 1973-ban csupán 64,5 százalékig sikerült eljutnia.” 1973 után a helyzet drasztikusan romlott, a szovjet gazdaságot már nemcsak az ipari országok hagyták el a növekedésben, hanem Ázsia is; 1973 és '87 között az egy főre jutó BNT az OECD-országokéhoz képest 58,6 százalékra esett vissza. [21b-64-65] [20] A lefékeződés a termelőerők és a termelési viszonyok (a kiépült intézményrendszer) ellentmondásából eredt, amely már az első szakaszban zavarokat okozott, a háború utáni újjáépítés befejezésével pedig *csomópontválsággá* érlelődött. A folyamatot csak gyorsította a kényszerű nukleáris fegyverkezés és a koreai háborúval kapcsolatos katonai felkészülés.

Csomópontválságok idején mutatkozik meg leginkább a történelem *alternatív jellege*, mégpedig annyiban, amennyiben a különböző megoldási lehetőségeket aktív társadalmi erők képviselik. Az alternatív jelleg ugyanis nem valamiféle „szabad akarat” egyéni döntésekben testet öltő megnyilvánulása, hanem *osztályok vagy rétegek harcáé eltérő érdekek érvényesítéséért*. Minél kevésbé van a lehetséges megoldások valamelyikének érdemleges társadalmi képviselője, annál inkább szűnik meg az adott vonatkozásban az alternatív jelleg (pl. elhalasztódik a szocialista megoldás a munkásosztály passzivitása miatt, vagy nincs esélye a kapitalista megoldásnak a burzsoázia szervezetlensége miatt). Mivel a Szovjetunióban a csomópontválság idején nagyjából *két ellentétes osztályérdekkű társadalmi erő volt jelen*, a fejlődés éppúgy haladhatott kapitalista, mint szocialista irányban.

A kapitalista irány abban állt, hogy a bürokratizálódott tervgazdaságot kiszorítja a terjeszkedő piac; a szocialista irány abban állt volna, hogy a formailag – jogilag – társadalmi tulajdonba vett termelőeszközök *valóságosan is társadalmasulnak*, azaz *végbemegy a termelési viszonyok gyökeres reformja*, és a társadalmi élet minden területe, a tervgazdaságot is beleértve, a tömegek *szervezett* ellenőrzése alá kerül. *Semmiképpen sem a központosítás feladása lett volna ez*: a termelési szerkezet hozzáigazítása a TTF követelményeihez olyan belső és nemzetközi erőfeszítéseket igényel, amelyek csak maximálisan összehangolt cselekvés esetén hatékonyak; de éppen az összehangoltság, a tervszerűség az, ami szocialista irányultságú társadalmakban a tömegek aktív részvételét, kezdeményező és ellenőrző tevékenységét feltételezi. A szocialista út tehát a *demokratikus centralizmus* elvét teljesítette volna ki, folytatva és kiterjesztve nemcsak a Párizsi Kommün és az 1917-es szovjetek hagyományait, hanem *mindazokat a tömegmozgósító akciókat is, amelyekkel a szovjet vezetés a nép lenyűgöző termelési és katonai teljesítményeit megszervezte.* [21]

Az új fejlődési szakaszhoz szükséges tömegdemokrácia megszervezését, az apparátusok bürokratikus rétegeinek ellenállásán kívül, legalább négy körülmény keresztezte: 1. A múlttól örökölt, háborús veszteségekkel és fegyverkezési terhekkel súlyosbított gazdasági és kulturális elmaradottság, amelyet a békés építés nem egészen két évtizede alatt a történelmi eredmények ellenére sem sikerülhetett felszámolni; 2. az állandó külső fenyegetettség; 3. a '30-as évek második felétől, a pártbeli frakcióharcok letörése után és a közelgő háború árnyékában kialakult antidemokratikus légkör, amely kedvezett a bürokratikus önkénynek, a szervilizmusnak és az elmélet elsekélyesedésének; 4. az 1936-os alkotmány hibás, dogmává rögződött cikkelye a szocializmus szovjetunióbeli megvalósulásáról.

A felsorolt negatívumok súlya nyilvánvaló. De a szovjet fejlődés irányát végső fokon mégsem ezek döntötték el, hanem *a belső osztályharcok, a társadalom különböző rétegeinek a szükséges átalakulásokkal kapcsolatos magatartása és erőviszonyai*.

A szovjet társadalom átmenet volt a kapitalizmus és a szocializmus (a kommunizmus alsó foka) között. Az átmenet idején a termelőerők társadalmassági szintje nem teszi lehetővé az árutermelés megszüntetését. Nem tűnik el a munkaerő árjellege, a versengés a javakért, amelyek sem mennyiségileg, sem minőségileg nem tudják még a szükségleteket egyetemesen kielégíteni. [22] A félperifériás országban az átmenet első szakasza *egyidejűleg kedvezett a szocialista és a kispolgári tendenciáknak*. 1. A paraszti kistulajdon nagyüzemi átszervezése távlatilag szocialista irányban hat, de közvetlenül, az árutermelés hirtelen, ugrásszerű kiterjesztésével az értéktörvény hatókörét bővíti. 2. A munkásosztály gyors létszámgyarapodása távlatilag a lakosság kulturális és ideológiai szintjének hatalmas emelőjévé válhat, de közvetlen hatását tekintve „felvizezi”, paraszti-kispolgári gondolkodás- és magatartásformákkal fertőzi

az amúgy is „lefölözött”, legjobb elemeit vezető posztokra állító osztályt. 3. A mezőgazdasági és ipari áruterelésnek, valamint a lakosság vásárlóerejének növekedése a szocialista tudatot erősítheti, ám egyúttal, a javak szűkössége és az érték folytatott konkurenciaharc miatt, a kispolgári szellemet is táplálja. 4. A létszámában megsokszorozódó értelmiséget – azt a heterogén társadalmi réteget, amely az átmenet időszakában részint a régi értelmiség, részint a munkásság és parasztság tagjaiból vagy leszármazottaikból kerül ki – objektív érdekei a szocializmushoz kötik, de a burzsoá kultúra és életmód vonzása kasztszerű elkülönülésre készítheti. 5. Sajátos szektora az értelmiségnek a politikai, termelési és igazgatási apparátus, a fegyveres erők tisztikara stb.: tagjai odaadónan szolgálhatják a szocialista eszmét (*sohasem alkottak „egyetlen reakciós tömeget”!*), de ha kiváltságokat élveznek, és nem állnak hatékony tömegellenőrzés alatt, kisebb vagy nagyobb csoportjaik a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüket értéktöbblet kisajátítására használhatják fel, vagyis fokozatosan – olykor szinte észrevétlenül – burzsoáziává alakulhatnak át. Az átmeneti korszak tehát *alternatív jellegű*, különböző osztályok és osztályszerű magatartások táptalaja, s hogy a szocializmus vagy a kapitalizmus felé fejlődik-e, azt *a proletár és a burzsoá tendenciák harca, végső fokon pedig a vezető párt minősége, ideológiai felkészültsége, a tömegekkel való kapcsolata dönti el.*

Az SZKP XX. kongresszusán lezajlott fordulat a szerkezeti reformok *objektív szükségességét* fejezte ki, Hruscsov decentralizációs politikája és a törvénytelenések felszámolására tett ígérete *reális problémák* megoldását helyezte kilátásba. A sommás Sztálin-kritika azonban, amely nem riadt vissza a tudatos hamisításoktól, lényegileg az osztályharcnak és az eszközéül szolgáló proletár államtípusnak az elméleti lejárására és gyakorlati megszüntetésére irányult, csakúgy, mint az „össznépi állam” és az „össznépi párt” fogalma: hivatalossá emelkedett az a nézet, hogy a Szovjetunióban, a „felépült szocializmus” országában osztályharc nincs többé, az ellenkező állítás „sztálinista” koholmány. A „sztálinizmus” elleni ideológiai terror összemosta a proletárdiktatúrát a fasiszta diktatúrával, szabadjára engedve a kispolgári tendenciákat és képviselőik *egyoldalú osztályharcát* a megzavarodott, megbénított proletár erők ellen.

Hogy az utóbbiak miért szenvedtek stratégiai vereséget, azt további kutatásoknak kell felderíteniök, itt csak néhány fő mozzanatot vázolhatunk. Az első az, hogy a háború a proletár érdekek legkövetkezetesebb harcosainak, a kommunistáknak a sorait ritkította meg leginkább, ami eleve kezére játszott a kispolgári tendenciákat megjelenítő jobboldali revizionizmusnak. Ez azonban távolról sem elégséges magyarázat. A revizionista taktika azért arathatott átütő sikert, mert *összekapcsolta a legegésőbb társadalmi problémák nyílt kimondását és megoldásuk ígéretét a kommunisták ideológiai lefegyverzésével, a törvénytelenések elítélését a szovjet történelem befeketítésével, megfosztva a kommunistákat, e történelem élharcosait, erkölcsi hitelüktől.* A hangnemében Göbbelsére emlékeztető revizionista támadást azonnal követte a nemzetközi burzsoázia összehangolt kommunistaelenes hadjárata; a tőkés világ erkölcsi integritásukat és történelmi hivatkozási alapjukat veszített kommunista pártjai elszigetelődtek.

A párt és az állam „össznépivé” nyilvánítása, a szovjet történelem hamis újjáértékelésével együtt, jele és egyszersmind hatékony eszköze volt *a hatalom osztálybázisában lezajló változásnak*: az új politika döntően a *kispolgári* tendenciákhoz igazodott. Az internacionalizmuson felülkerekedett a nacionalizmus, ez vezetett el a végzetes szovjet-kínai szakításhoz és a kapitulációs „Camp David-i szellemhez”; a központi irányítást közömbösítő decentralizálás összekuszálta a gazdaságot, a tömegek mozgósítása helyett tért hódított a piaci viszonyok elmélete és gyakorlata. (Hruscsov kapkodó, ötletszerű munkastílusa nem előidézte, hanem tükrözte és erősítette az általa

képviselt revizionizmus anarchisztikus természetét: minden irányzat megtalálja adekvát vezetőit.) A várt gazdasági eredmények elmaradása miatt a tömegek elég hamar kiábrándultak az új irányzathoz, és az apparátus centrista része palotaforradalommal megbuktatta Hruscsov csoportját.

A munkáshatalom helyreállításához a termelési viszonyok *szocialista* reformjára lett volna szükség, arra, amit a korábbiakban valóságos társadalmasításnak nevezünk. A Brezsnyev vezette centristák azonban nem a hatalom kispolgárivá lett bázisát cserélték fel újra munkásbázisra, hanem csupán a „szocialista” kispolgárság egyik csoportjának a hatalmát változtatták egy másik kispolgári csoportnak, a politikai és gazdasági apparátus bürokratizálódott, elidegenült részének a hatalmává. Ez a csoport éppen azért volt centrista, mert *létfeltételei a rendelkezése alá tartozó, formailag társadalmi tulajdonhoz kötötték, tehát nem akart tőkés restaurációt, kiváltságai azonban szembefordították e tulajdon reális társadalmasításával.* A Brezsnyev-féle centrismus ily módon *tartósította a csomópontválságot, az irányítási formák ellentétét a termelőerők fejlesztésének követelményeivel.* Gyorsult a gazdasági, politikai és erkölcsi züllés, szerveződtek a maffiák, a lappangó elégedetlenség jeleként rohamosan terjedt az alkoholizmus; a kispolgári nacionalista szellem véres konfliktussá élezte a viszályt Kínával, az erőegyensúly fenntartására a brezsnyevi politika magateremtette kényszerpályáján más lehetőség nem volt, mint az ország képességeit meghaladó, s ezért végül összeomlásba torkolló fegyverkezés. A katonai kiadásokba a gazdaság belerokkant, ráadásul az elfásult lakosságot a rendszer és a benne megtestesülni vélt kommunista eszme ellen bőszítette a „fejlett szocializmusról” szóló képmutató sikerpropaganda. Az idő a gorbacsovi ellenforradalomnak dolgozott.

Gorbacsov jelszavai, a „peresztrojka” és a „glasznosztj”, Hruscsov meghirdetett demokratizálási programjához hasonlóan a legfontosabb *objektív szükségleteket* fejezték ki: a társadalom átépítésre szorul, ezt pedig nem lehet megvalósítani az elmeszesedett viszonyok és elméletek megsemmisítő bírálata nélkül. A kérdés csak az volt, hogy mit semmisít meg a „nyíltság”, és milyen irányba tart az „átépítés”. A gorbacsovi rendszer nem kezdődött álcázatlan ellenforradalomként: elsöpörték volna, amint azt Gorbacsov maga ismerte el bukása után egy nyilatkozatában, mintegy mentegetőzve kezdeti „kommunista” deklarációi miatt. Az új vezető, miután megbízható vezérkart kovácsolt össze a felső szintű állami és pártvezetésben vagy a társadalmi élet egyéb területein működő burzsoá elemekből (Sevardnadze, Jakovlev, Bogomolov stb.), eleinte „koalícióban” kormányzott a centristákkal, majd szakaszosan szorította ki őket a hatalmi kulcspozíciókból. A taktika egyszerű volt: a koalíció „balszárnyát” (Ligacsov stb.) „konzervatívnak”, „visszarendezőnek”, „sztálinistának” bélyegezték, a jobboldal szélsőséges követeléseit viszont Gorbacsov rendszerint tompította egy árnyalattal, így fogadtatta el a teljes jobbratartás egyedüli alternatívájaként önmagának mint „centrumnak” a politikáját, miközben lépésről lépésre közeledett a jobboldal egyre merészebb követeléseire. Ez a politika módszeresen szétverte a tervgazdaságot, önként lemondott a katonai egyensúlyról, a Szovjetunió szövetségeseit az imperializmus kezére játszotta; az általa teremtett gazdasági és eszmei káoszban a tömegek kábult közönnyel asszisztáltak ahhoz, hogy a hatalmi pozíciókat – mindenekelőtt a legfelső pártvezetésben – egymásután kaparintsák meg a burzsoá elemek. A végső szétesés küszöbén megkísérelt centrista ellenállás a baj okainak felszámolása helyett Gorbacsov „jó útra térítésével” kívánta feltartóztatni a bomlási folyamatot – ez a képtelen ötlet csavarintotta az 1991. augusztusi álpuccsot tragikus bohózzá. Az álpuccs után a hatalom teljes egészében az osztályá szerveződött burzsoázia kezébe ment át, mégpedig a lehető legbékésebben, mert az új osztály már előzőleg döntő részt szerzett magának az ország irányításában. ^[23]

(Megjegyzendő, hogy a „puccsot”, amely végeredményét tekintve osztatlan uralomra

segítette a burzsoáziát, történetesen akkor rendezték meg, amikor a gorbacsovi politikát katasztrofális következményei miatt az eszmélni kezdő baloldali erők részéről is végveszély fenyegette.)

II.

A mai kapitalizmus ellentmondásairól

1. A PROFITRÁTA SÜLLYEDŐ TENDENCIÁJA

a) *Süllyedő tendencia és „természetes ráta”*

A mai kapitalizmus ellentmondásai a profitért folytatott harc rendkívüli kiéleződését tükrözik.

A profit nagyságát (tömegét) az határozza meg, hogy a kérdéses tőke milyen nagyságú, és milyen százalékarányban képes önmagát szaporítani. Ez az arány – a tőke hatékonyságának mércéje – a *profitráta*. „A tőkés termelésben a profitráta a hajtóerő.” [44c-246]

A profitráta történelmi alakulását Marx a tőke szerves összetételével kapcsolatban tárgyalta, amely a termelőeszközökben megtestesülő állandó tőke (c) és a munkaerő-vásárlásra fordított változó tőke (v) arányát fejezi ki. A munka társadalmi termelőerejének fejlődése tőkés viszonyok esetén a szerves összetétel növekedésében jelenik meg: c gyorsabban gyarapodik v -nél, a termelőeszközök és a működtetésükhöz szükséges munkaerő közötti arány az előbbieik javára tolódik el. Az átmeneti ingadozásokat nem számítva, a termelőeszközök nagyobb tömege és hatékonysága folytán nő a termelés terjedelme és a foglalkoztatottak abszolút száma is, de a második lassabban, mint az első. Mivel az értéktöbbletet az eleven munka – a munkás – termeli, a profitráta pedig az értéktöbblet viszonya az össztőkéhez, a szerves összetétel növekedéséből Marx a profitráta *történelmileg süllyedő tendenciájára* következtetett.

A tendenciajelleg itt azt jelenti, hogy számos ellenható tényező működik (olyanok is, amelyeket Marx még nem vehetett számításba: a monopóliumok hatalma, az állami újraelosztás, az alacsony szerves összetételű, tehát magas profitrátájú szolgáltatási szektor felfutása, a tőkék kitelepítése – az elavultaké is –, tömeges bevándorlás a perifériákról a központokba, erőforrás-elvonás adósságsapdával a gyengéktől stb.). A hosszú távú süllyedést a statisztikák *közvetlenül* nem is igen támasztják alá, jóllehet a

vállalatok adózási okokból igyekeznek profitjukat a valóságosnál kisebbnek feltüntetni. A „Cambridge Journal of Economics” 1978. júniusi és 1980. márciusi vitája Heilbroner összegezése szerint semmilyen döntő bizonyítékot nem szolgáltatott arról, hogy a profitráta hosszú távon hanyatlott-e vagy sem. [30-144] Az USA Kereskedelmi Minisztériumának Sherman által idézett – amerikai vonatkozású – adatai 1958 és 1982 között kisebb hullámzást mutatnak, amelyből tendencia nem olvasható ki. [61-235]

Vannak azonban *közvetett bizonyítékok*: ezek arról vallanak, hogy *milyen áron* tartható vagy éppen emelhető a profitráta; hogy milyen goromba eszközökre van szükség a süllyedés feltartóztatásához. Mint a gyakorlatban alkalmazott eszközök elméleti lecsapódása, alkalmasint a közvetett bizonyítékokhoz sorolható a polgári közgazdaságtanban felbukkant két fogalom is: a „potenciális kibocsátásnak” és a munkanélküliség „természetes rátájának” fogalma.

Samuelson szerint a természetes ráta „az arany középút a túl magas és a túl alacsony között”, „az a legalacsonyabb munkanélküliségi ráta, amelyet a nemzet anélkül élvezhet, hogy ezzel az infláció elfogadhatatlan felgyorsulását kockáztatná”; a „potenciális kibocsátás” pedig a BNT (a nemzeti össztermék) ennek megfelelő maximális szintje, az a szint, amelyet a rendelkezésre álló technikai bázison meg lehet ugyan haladni, de akkor a munkanélküliség a „természetes rátánál” alacsonyabbra süllyed, az infláció „meredeken nőni kezd”. A potenciális kibocsátás hosszú távon rendszeresen emelkedik (átlagos évi növekedése az USA-ban 1930 és 1984 között kb. 3 százalék volt), a „természetes ráta” szintén: a '60-as években a munkaerő-állomány 4 százalékára becsülték, a '70-es évek elején 5, a '80-as években 6-7 százalékra. „Mind nagyobb és nagyobb munkanélküliségi rátára van szükség az infláció megfékezéséhez” – állítja a Nobel-díjas közgazdász. [59-317, 132]

Vajon melyik lehet az inflációnak az a Samuelson által közelebről meg nem határozott mértéke, amely a „nemzet” számára már elfogadhatatlan? Illetve melyik az a munkanélküliségi ráta, amelynél alacsonyabbat a „nemzet” már nem tudna igazán „élvezni”? Hogy e kérdéseket egyáltalán értelmezni tudjuk, a tőkés termelés ciklikus jellegéből kell kiindulnunk.

A tőke célja, hogy minél több értéktöbbletet (profitot) termeljen, majd ennek egy részét felhalmozza, azaz ismét tőkévé változtassa, újabb értéktöbblet termelése végett (a parlagon heverő tőke nem tőke). A profitért folytatott konkurenciaharc arra serkenti a tőkést, hogy a munka technikájának, eljárásainak, kombinációinak tökéletesítésével növelje a termelékenységet, olcsóbban állítsa elő termékeit, mint versenytársai. A tökéletesítés azonban rendszerint többletköltséggel és a meglévő technikák értékvesztésével jár, ez pedig arra az ellentétes törekvésre ösztönzi a tőkést, hogy új utak keresése helyett inkább a már kialakult műszaki bázison bővítsé termelését. A két ellentétes magatartás közül hol az első, hol a második érvényesül erőteljesebben, aszerint, hogy a konjunktúraciklus a terjeszkedés vagy az összehúzódás állapotában van-e. A terjeszkedő (expanzív) szakaszban a második az erősebb: ekkor „a termelt áruk tömege azért gyarapszik, mert több tőkét alkalmaztak, nem pedig azért, mert termelékenyebben alkalmazták”. [45-487] A válság utáni élénkülésnek ezt a szakaszát extenzívnek nevezhetjük, mert annak ellenére, hogy a kisebb-nagyobb tökéletesítések nem szünetelnek, e „mindennapos forradalmasodás” mellett „a termelés bővítése nyugodtan folyik tovább a régi termelési mód alapján”, a társadalmi összítőke átlagos összetételének lényeges megváltoztatása nélkül. [44c-250, 203]

Az extenzív szakasz kezdetén üzembe lépnek a kihasználatlan kapacitások, a gazdaság fokozatosan felszívja a hanyatlás idején fölöslegessé vált munkaerőt. A foglalkoztatás gyorsabban nő a béreknél, mert a munkanélküliség még magas, a munkavállalók nem képesek érdemleges nyomást gyakorolni a tulajdonosokra; a

termelékenység növekedési üteme szintén nagyobb, mint a béreké, és az expanzió maga teremt vásárlóerőt a növekvő árutömeg számára. Az élénkülő mozgást azonban előbb-utóbb visszajára fordítja saját lendülete: a kereslet felnyomja a béreket, a nyersanyagárakat, romlik a termelékenység, a profitráta süllyedni kezd. Ennek nyomán szükségképpen kiéleződik a konkurenciaharc, és a tőkék pusztulás terhe mellett rákényszerülnek, hogy a két ellentétes magatartás közül mindinkább az elsőt, a termelékenység emelését részesítsék előnyben. A termelőerők fejlesztése *a mennyiségi szakaszból a minőségibe lép*, korszerűsítésük szórványos – bár addig is „mindennapos” – jelenségből meghatározóvá lesz, és az új, hatékonyabb technika elértékteleníti a régit, amelynek termékei most már alacsonyabb értéket képviselnek, mint korábban, anélkül, hogy előállítási költségeik csökkentek volna. A hatékonysági versenyben lemaradt tőkék elvesztik profitnemző képességüket, és kénytelenek működésüket korlátozni vagy megszüntetni. Súlyosbodó zavarok támadnak a forgalomban, a hitelrendszerben, üzemeket zárnak be, élelmiszerhegyeket semmisítenek meg, munkások és alkalmazottak tömegei kerülnek az utcára, mert a társadalmi tőke elértéktelenedett része nem tud „megfelelő” profitot, elég értéktöbbletet termelni.

Ám a válság maga teremt meg a kilábalás előfeltételeit. Egyfelől általános korszerűsítésre készítet, másfelől pedig a hatékonyabb munkamódok és a munkanélküliség kettős nehezékéve lenyomja a foglalkoztatottak bérét akár az átlag alá is – tehát helyreállítja a profitrátát, ami a tőkét új beruházásokra sarkallva, megindítja a következő körforgást, de magasabb technikai szinten, *a szerves összetétel magasabb fokán*. A termelékenység előrehaladó mozgásának ebben a történelmi folyamatában minden egyes konjunktúraciklust a szerves összetételnek az előző ciklusnál magasabb *átlagos foka* jellemez: ez szabja meg, a rendelkezésre álló társadalmi munkaerő-állománnyal és egyéb – politikai, történelmi stb. – feltételekkel együtt azt a határt, ameddig az expanzió a profitráta csorbítása nélkül, sőt azt növelve, túlnyomóan extenzív-mennyiségi módszerekkel megvalósulhat. Ezt a határt nevezik a polgári közgazdaságtanban „potenciális kibocsátásnak”; túllépése esetén a munkanélküliség lesüllyed „természetes rátája” alá, azaz a foglalkoztatottság tőkés szemszögből túl magasra emelkedik, és a profitrátát lenyomja a megnövekedett bérköltség. (Ahogy Marx írja, a profitráta süllyedése ekkor nem a termelőerő fejlődésének tulajdonítható, hanem annak, hogy a növekedése csökkenti a többletmunka arányát a szükséges munkához képest. [44c-239])

A cégek hagyományos védekezési reflexe ilyen esetben a bér- és munkaerő-megtakarító, bár a meglévő tőke értékét megnyirbáló technikai megújulás. (Egy amerikai közgazdász becslése szerint a bérek az összes üzleti költségek kb. kétharmadát teszik ki. [6-11]) A dolgok „normális” menetét azonban időlegesen megváltoztathatja a monopóliumok léte és az államnak a modern kapitalizmusban betöltött szerepe. A versenytársaktól nem szorongatott monopóliumok elodáztatják a költséges megújulást: emelik az árakat, leszorítják a reálbért, megtrágyázzák az infláció talaját. Az inflációt – más okairól, így a félelmetes arányokat öltő spekuláció különféle fajtáiról nem szólva – az állam is gerjeszti improduktív katonai költségeivel, valamint a kereslet és a beruházások élénkítésére szánt egyéb kiadásaival. A ciklus *leszálló ágában* azután, amikor a termelés extenzív módszerekkel már nem bővíthető, a kereslet élénkítését célzó kormányzati kiadások már csak az állótőke szükséges szerkezeti megújítását késleltethetik, életben tartva a gazdaságtalan termelést, és a beruházások ösztönzése helyett inkább az inflációt – a *stagflációt* – táplálják, ez pedig a vásárlóerő szűkítésével, a gazdaság szétzilálásával tovább morzsolja a profit rátáját és tömegét, amelyet általa kívántak stabilizálni. Itt van az a határ, ahol az infláció a „nemzet” számára – értsd: *a profitráta süllyedése a tőke számára* – elfogadhatatlanná válik, és a keynesizmust monetarista megkötések szorítják háttérbe. (A keresletélénkítő

gazdaságpolitika a ciklus emelkedő ágának felel meg, a restriktív a hanyatlónak.)

A profitráta tehát két ellentétes okból süllyedhet: vagy azért, mert a ciklus csúcspontjához közeledve, „túl sok” munkást foglalkoztatnak (megnő v aránya c-hez képest), vagy azért, mert a szerves összetétel minden újabb történelmi fokán viszonylag kevesebb munkást foglalkoztatnak (csökken v aránya c-hez, az alkalmazott munkaerő aránya a termelőeszközök tömegéhez képest). Rövid távon (egy-egy cikluson belül, és mindig csak átmenetileg) az előbbi is megtörténik, hosszú távon, történelmileg mindig az utóbbiról van szó. Amikor polgári közgazdászok a „potenciális kibocsátásnak” és a munkanélküliség „természetes rátájának” párhuzamos emelkedését, azaz a növekvő termékmennyiség és a viszonylag csökkenő munkaslétszám közötti ellentétes mozgást regisztrálják, olyan felszíni jelenségeket írnak le, amelyek a Marx által ábrázolt mélyebb összefüggésekre utalnak.

b) A süllyedés bizonyítékai

A tapasztalati adatok megerősítik a marxi elemzéseket.

Az amerikai BNT reálértékben az 1960-as évtized 2,1 billiós átlagáról 1980-82-ig több mint 60 százalékkal, 3,3 billió dollárra nőtt, miközben a munkanélküliségnek nemcsak a „természetes”, hanem a valóságos rátája is emelkedett. A ráta, mint Sherman megállapítja, *hosszú távon növekvő tendenciájú*: átlaga 1960-70-ben 4,7 százalék volt, 1970-75-ben 5,7, 1975-80-ban 7, 1980-82-ben 8,4 százalék. [61-395, 181] A tényleges arány valószínűleg ennél is nagyobb. Braverman amerikai közgazdász arra figyelmeztet, hogy a szokásos munkanélküliségi statisztikák nem veszik tekintetbe sem azokat az embereket, akik elkeseredésükben már nem is keresnek munkát, sem a részmunkaidősöket, akik szívesen dolgoznának teljes munkaidőben, sem egyéb, lényegileg a munkanélküliekhez sorolható kategóriákat; ha ezeket is beszámítjuk, a hivatalos létszám megháromszorozódik. [7-378-379]

Mit mutatnak más vezető tőkés országok adatai?

„A növekedés jelenlegi, 2 százalékos üteme – írja Nagy-Britanniáról Derek H. Aldcroft – aligha elegendő ahhoz, hogy lépést tartson a munkapiacra megjelenő új munkavállalók számával, még kevésbé ahhoz, hogy csökkenjen a munkanélküliek száma.” Pusztán e szám stabilizálásához is a mai ütem kétszeresére vagy háromszorosára lenne szükség. A '29-es Nagy Válság után még sikerülhetett a munkanélküliséget erősen lepassztani; ma erről nem lehet szó, pedig a munkaerő-kínálat növekedési aránya 1977 és '84 között feleakkora sem volt, mint 1930 és '39 között. A probléma súlyosbodását Aldcroft elsősorban azzal magyarázza, hogy a termelékenység emelkedése az utóbbi években a tőke „munkaerő-megtakarítással járó védekező beruházásai” miatt felgyorsult („a gyártó vállalatok minél előbb minél több munkaerőtől akartak megszabadulni, hogy ismét nyereségesek lehessenek”), és a feltörekvő iparágak ma sokkal tőkeigényesebbek, mint a '30-as években voltak (akkor a motorgyártás vezetett, ma a telekommunikációs ipar). Bár a csúcstechnológiát képviselő ágazatokban a termelés gyorsan emelkedik, a munkahelyek száma mégis csökkent (pl. a telekommunikációs berendezések gyártásában közel egyharmaddal). [73a-151, 145, 140, 152, 146] – Nem kevésbé beszédesek a Németországra vonatkozó adatok. Dietmar Petzina arról számol be, hogy az NSZK-ban 1975 és 1980 között évi átlagban négyszer annyi munkanélküli volt, mint 1972-73-ban, noha a gazdasági növekedés erősödött. „A konjunktúra és a munkapiac 'elszakadt' egymástól, és ez a jelenség az 1981-82-es válságot követő fellendülés időszakában meg határozottabban mutatkozott meg.” [73c-163]

Vajon szükségszerű tendencia-e hosszú távon a munkanélküliségi ráta emelkedése? Gyorsabban nő-e a munkásnépesség, mint a foglalkoztatottak száma?

A munkásnépesség növekedését döntően *a tőke felhalmozási folyamata határozza meg*. Maga a természetes szaporodás is ennek függvénye – konjunktúrában, ciklikus béremelkedések idején emelkedhet, a nyomor burjánzásakor riasztóan magasra szökhet –, de nem erről van szó elsősorban, sokkal inkább arról, hogy a terjeszkedő tőke a népesség egyre nagyobb tömegeit fosztja meg önállóságuktól, kényszeríti függőségbe, és veti a proletariátus soraiba. Az USA-ban a klasszikus kapitalizmus idején a kisvállalkozók alkották az amerikai középosztály (kispolgárság) legnagyobb részét és a lakosság több mint felét; a mai amerikai középrétegek zömmel a tőke alkalmazásában állnak, arányuk a 16 éven felüli munkaképes lakosság nem egészen 20 százaléka, az önálló egzisztenciáké pedig, amely a 19. sz. elején kb. 80 százalék volt, 1970-ben mintegy 7 és fél százalék. A legszembetűnőbb a mezőgazdasági népesség megfogyatkozása: a századfordulón az USA aktív lakosságának 40 százalékát tette ki, 1970-ben már csak 4 százalékát. A proletariátust a tőke másutt is főként a mezőgazdasági népesség és a kisvállalkozói rétegek rovására gyarapította. A fejlett tőkés országok, miután hazai mezőgazdasági tartalékaikat jobbára kimerítették, a '60-as évek óta megismétlik a játékot a perifériák paraszti tömegeivel, amelyeket tőkekitelepítésekkel és közvetlen munkásimporttal proletarizálnak.

Korunkban a szolgáltató szektor a proletarizálás legeredményesebb műhelye, kivált azokban az ágazataiban, amelyek iparszerűen végzik a városiasodással és a modern termelés terjeszkedésével árucikké változtatott korábbi házimunkákat (vendéglátóipar, mosás, takarítás stb.). Az ilyen ágazatok többnyire *alacsony szerves összetétellel, magas profitrátával* dolgoznak, és rendkívül alkalmasak arra, hogy mind nagyobb tömegeket változtassanak alacsony fizetésű bérmunkásokká. Részint ezzel függ össze a perifériákról való munkásimport, valamint a nők tömeges beáramlása a munkapiacra: a fejlett tőkés országokban ma mára nők alkotják a munkásosztály minden gyorsan növekvő kategóriájának többségét. Ezek a kategóriák rendszerint az átlagnál rosszabbul fizetett munkahelyeken találhatóak, itt emelkedik a foglalkoztatás a legnagyobb ütemben; ahol viszont az átlagosnál magasabb bérráta a tőkét gépesítésre és automatizálásra serkenti, ott a foglalkoztatás stagnál, és messze elmarad a kibocsátás növekedésétől, így a munka (a TTF korában!) olyan foglalkozási ágazatokban halmozódik fel, amelyek a legkevésbé fogékonyak a termelékenység gépesítéssel való javítására, és előretörnek a kézimunkát igénylő ágazatok, a létminimumtól gyakran elmaradó béreikkel. Pontosan beleillik a képbe, hogy a szolgáltató szektor hozzájárulási aránya a BNT-hez az Egyesült Államokban 1929 és 1965 között nem fejlődött, bár a szektor foglalkoztatási aránya számottevően emelkedett. [7-381-399]

Úgy tűnik, a tőke kettéosztja a gazdaságot egy technikailag korszerű, magas szerves összetételű szektorra és egy magas profitrátával működő alacsony összetételűre. A két szektor kiegészíti egymást: az elsőben az automatizálás munkaerőt szabadít fel a második részére, a második pedig nyomást fejt ki alacsony béreivel a fejlett szektor béreire, azonkívül gyümölcsöző beruházási terepül szolgál, amelyet a fejlett szektor sem hagy kihasználatlanul. Nemcsak „szakmabeli” nagyvállalatok – vendéglátóipari, kiskereskedelmi láncok stb. – sajátítják ki ugyanis ezt a gazdag vadászterületet, hanem ipari cégek is, mint pl. a US Steel, az acélipar óriása, amely kereskedelmi központokba és ingatlancégekbe fekteti be „fölös” (az iparban nem eléggé hasznot hajtó) tőkéit. [7-384; 18-30] A monopóliumok jelenléte rögzíti a magas profitrátát az alacsony összetételű ágazatokban. S hogy a magas összetételű ágazatokat se érje kár, az ő profitrátájukat alaposan megugratja az állami újraelosztás (főleg bőkezű katonai rendelések formájában), a piacok feletti uralom és a monopolista árképzés, így a különböző szerves összetételű területeken a monopóliumok között is kialakul

valamiféle „átlagprofit”, csak éppen magasabb szinten, egyenetlenebből és egészen más utakon, mint egykor a szabadverseny vállalkozásai között (pl. a szabad tőkeáramlást az állami újraelosztás helyettesíti).

A tömeges proletarizálással a tőke a kizsákmányolt munkások számát és a profit tömegét, az *abszolút értéktöbbletet* növeli. Emellett arra törekszik, hogy növelje a *viszonylagos értéktöbbletet* is, a kizsákmányolás fokát, csökkentve a megfizetett munkaidőt a meg nem fizetethez képest. (A BNT jelentős gyarapodása ellenére, az amerikai reálbérek a '70-es évek óta a Kereskedelmi Minisztérium hivatalos statisztikái szerint is legfeljebb csak stagnáltak.) Mindkét cél eszközeül részint a szerves összetétel növelése, részint éppen a csökkentése szolgál (lásd a szolgáltató szféra terjeszkedését). A szerves összetétel növelése, bár végeredményben a profitráta süllyedéséhez vezet, közvetlen hatásában az ellenkezőjét eredményezi: fokozza a termelékenységet, és előmozdítja a munkaműveletek egyszerűsítését, nem szólva arról az előnyéről, hogy a gép megbízhatóbb az embernél, nem elégedetlenkedik, nem forgat a fejében sztrájkot és egyéb botrányos terveket. A nagyobb termelékenység egyébként különösebb műszaki megújulás nélkül, pusztán a feszítettebb munkaintenzitásra szorító szervezéssel és bérezéssel is elérhető. [24] De akárhogy valósul is meg, mindenképpen munkaerőt szabadít fel, és nemcsak közvetlenül emeli a kizsákmányolás fokát, hanem közvetve is: „a nemfoglalkoztatottak nyomása a foglalkoztatottakat több munka kifejtésére kényszeríti, tehát a munkakínálatot bizonyos fokig függetleníti a munkáskínálattól.” [44a-598] Ami pedig a munkaműveletek egyszerűsítését illeti, ez a munkaerő értékét és árát szállítja le, könnyen elsajátítható betanított munkákkal helyettesítve a szakmunkákat, amelyek hosszas tanulóidőt, tapasztalatot és gyakorlatot kívánnak. Úgy látszik, az „elvont munka” marxi fogalma mégsem annyira mesterkél, mint a szubjektív értékelméletek vélik: *maga a tőkés gyakorlat redukálja a minőségileg különböző konkrét munkákat egynemű elvont formájukra, pusztán izom- és idegműködésre.* (A tőkés számára mindig is csak a profitot termelő elvont munka volt érdekes, sohasem a profit előállításának konkrét módja.)

A munka egyszerű elemekre való felbontásával a tőkés megteremti magának azt a lehetőséget, hogy alkalmazottait minden nehézség nélkül pótolja, cserélje, átcsoportosítsa az egyik ágazatból a másikba, és tömegesen állítson be olcsó munkaerőt. Az újonnan bérmunkássá tett rétegek – nők, értelmiségiek, az elmaradott országok paraszti tömegei – többnyire sebezhetőbbek a hagyományos, nagyüzemekben összpontosult munkásoknál, különösen a szolgáltató ágazatokban, ahol a munkavállalók szétszóródnak és nehezen szervezhetőek. A munkásosztály ilyen irányú átrendeződése, amely összefügg a termelés szerkezeti átalakulásaival, egyéb - politikai – okokkal együtt hozzájárult a szakszervezetek meggyengüléséhez a század utolsó évtizedeiben, kikezdte a dolgozók ellenállóképességét a bérükre nehezedő kíméletlen nyomással szemben.

Az olcsó munkaerő betelése és a meglévőnek az elértéktelenítése elválaszthatatlan a tőke felhalmozási folyamatától, vagyis nem ciklikus, nem átmeneti, hanem tartós jelenség, és a tőke terjeszkedése arányában egyre nagyobb méreteket ölt. A munkaerő elértéktelenítése annál gyorsabb, minél nagyobb ütemű a műszaki haladás. Az új technikák és munkamódok egyrészt viszonylag csökkentik, másrészt szerkezetileg is átalakítják a munkaerő-szükségletet: az elbocsátott bányász nem helyezkedhet el az elektronikai iparban, a betűöntő bonyolult szakismeretei fölöslegesek a fényszedőüzemben (szerkezeti munkanélküliség). Nem pusztán számtani kérdés tehát az, hogy képes-e a terjeszkedő tőke több munkást felszívni, mint amennyit eltaszít, mert részben – és egyre inkább – *másfélét* alkalmaz, mint amilyeneket szélnek ereszt, és a munkanélküliséget bizonyos mértékig függetleníti a munkahelyek számától.

De nemcsak erről van szó. A monopóliumok és az állam anticiklikus (válságelhárító) mechanizmusai (a műszaki haladás lelassítása a monopóliumok részéről, a keresletélénkítő gazdaságpolitika az állam részéről) mérséklék ugyan a visszaeséseket, ám előbb-utóbb a profitráta süllyedéséhez vezetnek, ami fékezi a beruházásokat, és a spekuláció vagy a perifériák felé irányítja a tőkét, módszeresen szűkítve a munkaerő-keresletet a centrum-országokban. Ez is tartós jelenség, mert *maguknak a monopóliumoknak a létéből következik*. Mivel az anticiklikus magatartásoknak nincs más alternatívájuk, mint a válságot elszabadító restriktív kormányzati politika, illetve a vállalatoknál a termelékenyebb munkaerő-megtakarító technikák nagyarányú alkalmazása, arra kell következtetnünk, hogy *a növekvő munkanélküliség a modern kapitalizmus törvényszerű tendenciája*.

Az itt vázolt folyamatok ellene hatnak a profitráta süllyedésének. Ellene hat az állami újraelosztás is (amely összegyűjti és visszatéríti a termelésbe a „fölös” tőkét, elsősorban improduktív katonai megrendelésekkel), az adósságcsapda (a válságáthárítás egyik legarcátlanabb formája, amelynek „eredménye”, a gyengébb országokból való nettó forráskivonás, már nem is az egyenlőtlen csere fogalomkörébe tartozik, hanem közönséges rablás), vagy az a „költségmegtakarítási” mód, hogy a környezetszennyezés okozta károkat a „fejlődőkre” terhelik. Átmenetileg „kedvező” lehet a reálbérzsugorító infláció is. De ha a tőke csak ilyen és ehhez hasonló eszközökkel képes a profitrátát hosszú távon szinten tartani, ha ilyen durva és egyre drasztikusabb módszerekre van ehhez szüksége, akkor ezek a módszerek *visszajáról igazolják, hogy a profitráta, a Marx által leírt okokból és az általa ábrázolt módon, süllyedő tendenciájú, jóllehet e tendencia önmagával ellentétes formában, a szinten maradás vagy akár az időleges emelkedés formájában is megjelenhet. A süllyedő tendenciát a formára hivatkozva tagadni semmivel sem ésszerűbb, mint annak a köznapi tapasztalatnak az alapján, hogy a vasgolyó gyorsabban esik a vele azonos térfogatú papír golyónál, tagadni a szabadesés törvényét, amely szintén a lényegével ellentétes jelenségformákban nyilvánul meg.* [25]

2. MUNKÁSOK ÉS PROLETÁROK

Elterjedt nézet, hogy a mai „posztindusztriális” (ipar utáni) kapitalizmusban folytonosan csökken a munkásosztály súlya (a szolgáltatások előretörése miatt), növekszik ellenben a középrétegeké (nem utolsósorban a „jóléti állam” szociális erőfeszítéseinek jóvoltából). Ha a „posztindusztriális” helyzetmegítélés igaz, akkor nem érvényesek többé Marx tételei a munkásosztály – a *proletariátus* – történelmi szerepéről, és távlatilag vagy le kell mondani a szocializmusról, vagy más rétegekben és osztályokban kell keresni a majdani szocializmus bázisát.

Ernest Mandel vitába száll az ilyesfajta nézetekkel. Véleménye szerint a proletariátus, bár mind a „posztindusztriális”, mind a revizionista – eurokommunista – teoretikusok igyekeznek társadalmi kisebbségnek feltüntetni, a nyugati imperialista országok aktív lakosságának 70-90 százalékát teszi ki, magába foglalja ugyanis mindazokat, akiknek nincs elég pénztartalékuk ahhoz, hogy munkaerejük rendszeres eladása nélkül megéljenek. A proletariátus ennél fogva nemcsak a „termelő munkásokat”, a „kétkezieket”, még kevésbé pusztán a „nagyipari munkásokat” ölel fel: ők a proletariátus élcsapatát, de nem az összességét alkotják. Az összességbe beletartoznak a mezőgazdasági bérmunkásokon kívül a kereskedelmi és bankalkalmazottak, a kistisztviselők, a technikusok, a „fehérgallérosok” is, ha jövedelmük

nem ér el olyan szintet, hogy kamataiból meg tudnának élni (ellenkező esetben a jövedelemtulajdonos a polgárság vagy a kispolgárság soraiba tartozik akkor is, ha bér munkát vállal). [43-220-221]

Hogy valaki tagja-e a munkásosztálynak vagy sem, azt sokkal inkább munkájának *társadalmi formája* szabja meg, mint e munka konkrét jellege – állapítja meg hasonló szellemben Harry Braverman, aki gyári munkásból lett marxista közgazdász. – A munkás, semmiféle gazdasági függetlenséggel nem rendelkezvén, nem tud fennmaradni anélkül, hogy nap nap után meg ne újítsa a tőke javára végzett munkáját; ebből a szempontból mindegy, hogy szerszámgépen dolgozik-e vagy könyvelőgépen, *javakat termel-e vagy szolgáltatásokat*, társadalmilag hasznos-e a munkája vagy haszontalan. A munka konkrét fajtái más-más hatással lehetnek a munkások tudatosságára, szervezhetőségére, gazdasági és politikai aktivitására, de a munkáslétet magát *objektív értelemben a tőke és a bér munka viszonya határozza meg*. Az így felfogott proletariátus aránya az Egyesült Államok nem mezőgazdasági szektoraiban 1900 és 1970 között az aktív népesség 50,7 százalékáról 69,1 százalékra emelkedett, de ha azokat a munkanélkülieket is beleszámítjuk, akik már felhagytak a munkakereséssel, az arány valószínűleg eléri a háromnegyedet. [7-380]

Az ismertetett fejtegetések Marxot követik: szerinte proletár vagy bér munkás az, aki a tőke eszközeként működtetett munkaerejével tőkét termel és értékesít, megörökítve ily módon függését a tőkétől, amely saját értékesítési szükségleteinek megfelelően veszi bérbe a munkást vagy hajítja az utcára. Egy iskolamester is termelő munkás – írja Marx „ha nemcsak gyermekfejeket dolgoz meg, hanem önmagát is agyondolgozza a vállalkozó meggazdagodására. Hogy ez utóbbi a tőkét egy tangyárba fektette, nem pedig egy kolbászgyárba, mit sem változtat a viszonyon. A termelő munkás fogalma ezért semmiképpen sem pusztán a tevékenység és a hasznos hatás közti viszonyt, a munkás és a munkatermék közti viszonyt zárja magába, hanem egy sajátosan társadalmi, történelmileg keletkezett termelési viszonyt is, amely a munkást a tőke közvetlen értékesítési eszközévé bélyegzi.” [44a-574-575, 474] Ilyen viszony jellemzi a kereskedelmi munkást is, aki éppúgy bér munkás, mint az ipari munkás, illetve ettől csupán annyira különbözik, amennyire a kereskedő az ipari tőkéstől. Ahogy az ipari munkás „meg nem fizetett munkája közvetlenül értéktöbbletet hoz létre a termelő tőke számára, a kereskedelmi bér munkások meg nem fizetett munkája részesedést hoz létre a kereskedelmi tőke számára ebből az értéktöbbletből”. [44c-277]

Mi határolja el egymástól a munkásosztályt és a nem tulajdonosok egyéb rétegeit?

Egy óriásvállalat vezető beosztású alkalmazottai is eladják a munkaerejüket, mégis nevetséges volna őket a munkásokhoz sorolni. Akár részvényesei a cégnek, akár nem (rendszerint igen), mindenképpen a tőkét személyesítik meg (szemben a munkásokkal, akiket néhány részvény esetleges birtoklása sem tesz tulajdonosokká), és nemcsak a kizsákmányolás funkcióját végző operatív megbízottai, hanem státuszuknál fogva tagjai is a tőkésosztálynak, amely főleg saját soraiból választja ki őket a hierarchikus munkaszervezet vezető posztjaira.

A két pólus között helyezkednek el a középrétegek: mérnökök, technikusok, műszaki és tudományos szakemberek, az irányítás és ellenőrzés középszintű funkcionáriusai stb. E rétegek hovatarozása aszerint ítélt meg leginkább, hogy miként viszonyulnak egyfelől a felettük állók hatalmához és gazdagságához, másfelől az alattuk állókhoz, akiknek munkáját a tőke megbízásából többnyire közvetlenül szervezik és ellenőrzik. Fontos ismérv a jövedelmi szintjük, az tehát, hogy munkaerejükért pusztán annak csereértékét kapják-e meg, vagy részesednek a vállalatnál termelt értéktöbbletből. Ez dönti el, a rájuk ruházott jogokkal együtt (alkalmazottak

felvétele és elbocsátása stb.), hogy a menedzseri kaszthoz állnak-e közelebb vagy a munkásokhoz. A kisebb parancsnokok – művezetők, előmunkások, mini-”menedzserek” – mintegy közvetítenek a két pólus között, felügyelnek és információkat gyűjtenek, segítik a felsőbb vezetést, hogy ne támasz nélkül nézzen szembe egy közömbös vagy ellenséges tömeggel; részesednek – bár csekély mértékben – a tőke kiváltságaiban, de viselik a proletár helyzet jegyeit is. Alsóbb kategóriáikat a munkásokhoz közelíti a tőkés „racionalizálás”, amely megfosztja munkájukat minden humánus tartalmától.

Az „új középosztály” a munkapiacon árulja magát, ahol – mint bármely más munkapiacon – tartaléksereg is képződik a bérek leszorítására. Egyre erősebben jelentkeznek ily módon *a proletariátusra jellemző létfeltételek*, nem utolsósorban az értelmiség körében, amelynek proletarizálása ugyan egyidős a kapitalizmussal, de csak a jelenkorban vált tömegméretűvé. Mint Braverman írja, a műszaki rajzolók, orvosi és fogtechnikusok stb. helyzete az esetek növekvő számában a munkásosztályéra jellemző tulajdonságokat vesz fel. Általános tendencia, hogy *nem a fizikai munka válik szellemibbé, hanem régebben szelleminek számító foglalkozások hasonulnak a kétkezi munkához, fokozódnak le alacsony szintű bérmunkává*. A nagy tervező- és rajztermekben pl. a munkát ugyanolyan elvek alapján szervezik, mint a műhelyekben, az alkalmazottak részmunkásokként dolgoznak, fizetésük gyakran nem éri el a szakmunkásokét.

Külön tudomány foglalkozik az irodai munka taylorizálásával: minden mozdulatnak megállapítják az idejét, éppúgy, mint a gépmunkánál. A „vágás ollóval” megnevezésű művelet leírásakor pl. egy 1960-ban megjelent detroiti kézikönyv minden egyes nyisszantást három részműveletre bont – „az olló szétnyitása, előremozgatása, összezárása” –, és századpercnyi pontossággal szabja meg valamennyi részművelet időnormáját. Hogy a teljesítmény az ilyen gondos mérések nyomán hogyan fokozható, azt jól szemlélteti a postabontás művelete, ahol egy fő óránkénti teljesítményét sikerült 100 db-ról 500-ra emelni.

A jelzett folyamatok megfelelnek a tőkés racionalizálás általános menetének, amely a munkákat mind az iparban, mind az irodákban és a szolgáltatásokban részműveletekre osztja, majd gépesíti. A tőkés racionalizálás következményeként az ún. „fehérgallérosok” nagy tömegei ugyanolyan *bérmunkásokká* lesznek, mint a műhelyekben dolgozó „kékgallérosok”, és a fejlődés nem valamiféle „középosztály” nagy garral beharangozott növekedése felé tart, hanem *új formákban és bővülő mértékben reprodukálja a munkásosztályt*. [7-293-408] [26]

Persze, nem minden értelmiségi munka fokozódik le gépies rutinmunkává, de az értelmiség alsó rétegeit így is hálójába keríti a proletarizálás, a kényszerű bérmunkás-viszony. (Lásd pl. a társadalom perifériáján vergődő költők, festők, muzsikusok és egyéb „bohémek” világát.) Ésszerűnek látszik tehát *bizonyos különbséget tenni munkásosztály és proletariátus között*. A proletariátus az egész munkásosztályt magába foglalja, de azonkívül *az értelmiség proletarizált rétegeit is*. Amíg a szellemi és a fizikai munka különbsége végleg meg nem szűnik, ezeknek a rétegeknek mindig lesznek olyan kulturális és magatartásbeli vonásaik, amelyek megkülönböztetik őket a munkásosztálytól vagy annak nagy átlagától. A határok azonban elmosódnak, és *a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely sajátos jegyeit mindinkább háttérbe szorítja a legfontosabb: a termelőeszközökkel nem rendelkezők bérmunkás-viszonya a tőkéhez*. [27]

3. NEMZETKÖZI TERMELÉS, NEMZETI HATÁROK. VILÁGMÉRETŰ ABSZOLÚT ELNYOMORODÁS

A szerves összetétel növekedése, a termelőerők tőkés alapú társadalmassulása vezetett el a kapitalizmus korunkbeli csomópontválságának jellegzetes ellentmondásához: *a globális méretű, transznacionálissá lett monopoltóke fejlődése beleütközik a társadalmak nemzetállami szerveződésébe.* Az ellentmondás csak a nemzeti határok lebontásával lenne megoldható, és a tőke, felhalmozásának belső logikáját követve, valóban ebbe az irányba tart. *De ugyanennél a logikánál fogva állandóan újratermeli a nemzeti létet és elkülönültséget,* mégpedig nemcsak a perifériákon, ahol behatolásával maga gyorsítja fel a nemzetisé szerveződést, hanem a nemzetközi integrációkba lépő államokban is. A tőkés integrációk ugyanis a mindenkori erőviszonyokat kifejező alkudozások eredményei, azaz lényegileg az erősebbeknek rendelik alá a gyengébbeket, csorbítva a hátrányos helyzetű országokban vagy termelési ágakban a nemzeti burzsoáziától kezdve a nemzeti proletariátusig a legkülönfélébb társadalmi rétegek érdekeit; ezek tehát szükségszerűen mint *nemzeti érdekek* jelennek meg, és nemzeti ellenállást szítanak önmaguk védelmében, különösen akkor, ha kiéleződnek az ellentétek az integráció résztvevői között, vagy az egyenlőtlen fejlődés megváltoztatja az eredeti erőviszonyokat. A transznacionális monopoltóke ennél fogva, bár a nemzeti határok lebontásán munkálkodik – átültetve a gyakorlatba a Brezsnjevnek tulajdonított, egykor olyannyira szidalmazott elvet a korlátozott szuverenitásról a nemzeti elkülönültségeket mégsem tudja megszüntetni: ezek éppúgy hozzá tartoznak a tőkeviszonyokhoz, mint a bérmunka. *A tőke internacionalizmusá elválaszthatatlan a tőke nacionalizmusától, nemzetközi integrációja a nemzeti ellentétek kiéleződésétől,* és a maastrichti kísérlettel szemben jelentkező heves ellenállás vélhetőleg nem múló kisiklás, hanem egy új típusú labilitás tünete, annak a jele, hogy *a mai csomópontválság békés úton nem oldható meg, a kapitalizmus egyensúlyvesztése nem hozható helyre többé.*

A tőke globalizálódásával világméretűvé vált *a viszonylagos és az abszolút elnyomorodás.* Mint John Ross írja, az egy főre jutó BNT Afrikában 1974-től, a Közel-Keleten 1977-től, Latin-Amerikában és a Karibi szigetvilágban 1980-tól folyamatosan süllyed; a '80-as években a piacgazdaságok lakosságának 74 százaléka élt olyan országokban, ahol a BNT vagy csökken, vagy elmarad a növekedésben az ipari államokhoz képest. [21b-62, 58] „...a világ szegényebb népei – állapította meg Brzezinski 1976-ban – érthető haragot éreznek amiatt, hogy a világ népességének egytizenhated része fogyasztja a világ újra fel nem használható erőforrásainak egyharmadát.” [8a-44]

Az általános elnyomorodás mértékéről álljon itt néhány kiegészítő adat.

Az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) szerint 1985-ben a Föld lakossága 4,8 md fő volt, ebből túltáplált 900 millió, rosszul táplált 1 md, éheznek 500 millió (minden harmadikból egy rosszul táplált vagy éhez), évente 12-18 millió éhenhal. Az USA raktárkészlete gabonából ugyanebben az évben 52 millió tonna volt (ez a mennyiség egy éven át 200 millió embert táplálhatna), a gazdag országoké összesen több mint 350 millió tonna. A szegény országokban évi 1 millió gyermek betegszik meg A-vitamin hiánya miatt, közülük 300 000 megvakul, 700 000 meghal. Az ENSZ Gyermeksegély Alapjának (UNICEF) számításai szerint évente félmillió gyermek hal meg az adósságválság közvetlen vagy közvetett következményei miatt. [39a, b-15, 13; 21b-52]

A világgazdasági válság növelte a keresletet az olcsó munkaerő iránt. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) arról számol be, hogy 1979-ben 52 millió, 1988-ban 200 millió gyermeket dolgoztattak, bár a nemzeti törvényhozások tiltják a gyermekmunkát. Az Amnesty International adatai és más források szerint egész hálózatok foglalkoznak gyermekkereskedelemmel, a szülők adóssága fejében elkobozzák és rabszolgának vagy prostitúciós célokra adják el a kicsinyeket. A Botswanából és Mozambikból elrabolt gyermekeket Dél-Afrika vásárolja meg mezőgazdasági munkára; Pakisztánból, Indiából, Bangladeshből repülőn szállítják illegálisan az Arab Emirátusokba a tevéfuttatásban zsokének használt gyermekeket. [39c-25-27] *Ez is szerves része a kapitalizmusnak!* Mégpedig terjeszkedő része: az orosz baloldali sajtó hírt adott arról, hogy az újsütetű „demokrácia” nagyobb dicsőségére „szentpétervári” árvaházakat nyitottak meg olyan amerikai üzletemberek előtt, akik mindkét nembeli gyermekeket vásárolnak dollárért házicselédnek és a prostitúciós kereslet kielégítésére. Másfelől: a gazdag országok előkelő polgárai magánrepülő- és helikopterflottát tartanak, egy-egy gép értéke 10 és 100 millió frank között van; a Rolls ülését nerccel borítják, W. C.-csészéjüket bearanyoztatják, egy-egy hétvégére elköltik egy kórház vagy egy tucat iskola egész évi költségvetését. [57; 39d-23]

4. A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGA

A féktelen pazarlás messze esik a 17. század puritánjainak, a kapitalizmus úttörőinek életfelfogásától, akik a garast fogukhoz verve gyűjtögették állhatatosan a vagyont. Inkább arra a korra emlékeztet, amikor Kleopátra, a koronás szajha, igazgyöngyeit ecetbe pötyintgetve, gyöngysalátával vendégelte meg előkelő hódolót a lakomákon. Régebben a tőke idegenkedett az effajta léhaságoktól, nem tivornyás üzekedésen, szigorúan csak a szaporodáson járt az esze. Mai tékozlása annak a jele, hogy nehéz a túlcsoorduló jövedelmet okosan elkölteni.

A „fölös” tőke a modern monopolkapitalizmus természetes tartozéka. „Fölöslegessége” persze a globális abszolút elnyomorodás korában csak idézőjeles, egyszerűen olyan profittöbbletet minősít, amely nem forgatható vissza közvetlenül a termelésbe, mert nem hozná meg az elvárt nyereséget. A profitráta ciklikus süllyedésekor rendszeresen képződik ilyen többlet, főként azért, hogy a monopóliumok egyidejűleg emelik az árakat és korlátozzák a kibocsátást. Mivel tőke nem maradhat parlagon, a „fölösleg” vagy az állami újraelosztás közvetítésével változik vissza termelőtőkévé (katonai megrendelések stb. útján), vagy megkeresi az értékesülés ígéretes aranymezőit a perifériákon és a spekulációban.

„Fölös” tőkék alkalomszerűen is képződhetnek, ahogy a két olajárrobbanásakor történt. A vezető tőkés országok akkor világméretű hitelexpanzióval szabadultak meg a bankjaikat elárasztó olajdollároktól, és értékesítési lehetőségeiket kibővítve, szerencsésen áthárították saját válságukat a gyengébbekre. Sikeres manőverük azonban alighanem az egyik legdöntőbb közvetlen okává lett mai válságuknak. Maguk is beleestek az adósaiknak állított csapdába: termelési kapacitásaikat, amelyeket az eladósodott országokból kiszipolyozott tetemes erőforrások révén felduzzasztottak, egyre nehezebb kihasználni az adósok szűkülő vásárlóereje miatt. A nehézségek visszahatnak a hazai vásárlóerőre is: nő a tőkekiáramlás és a munkanélküliség, süllyednek a reálbérek, és a folyamat önmagát gerjeszti. Az értékesítési problémák

folytán újabb tőkefölöslegek gyűlnek fel, főleg a bankok kezében. Mivel az új tőkék csak a régiek kiszorításával térhetnek vissza a termelésbe, a konkurencia végletesen kiéleződik, a beruházásoknak éppenséggel nem kedvező gazdasági légkörben pedig a fölösleget elnyeli a spekuláció. [17-56-74]

A valuta-, értékpapír- és ingatlanpiacok forgalma ma már sokszorososan felülmúlja a termelésben előállított javak forgalmát; nem egy óriásvállalat (a Siemens, a VW, a Mercedes-Benz stb.) valuta- spekulációkkal a százszorosát vagy ezerszeresét keresi meg annak, amit termékeinek eladása jövedelmez. Az *élődsiség* annyira *uralkodó tulajdonságává* lett a tőkének, hogy a közgazdasági publicisztika méltán nevezi napjaink kapitalizmusát „kaszinó-kapitalizmusnak”. (Már Keynes is azt mondta, hogy a spekuláció valaha buborék volt a vállalkozás áradatán, ma ellenben a vállalkozás buborék a spekuláció áradatán.) A pénz értékpapírokba menekül, a tőzsdei spekuláció egyre nagyobb pénzmennyiséget szív fel, a nagyobb pénzmennyiség a tőzsdei spekulációt táplálja, ez megint nagyobb mennyiségű pénzt tesz szükségessé, és így tovább a szakadékig. A spekulációs pénztömeg – mint Göncöl György írja – villámgyorsan cikázik ide-oda, és az országhatárokon átzúdulva érezteti destabilizáló hatását. Ez „a modern kapitalizmus egyik legfontosabb szerkezeti eleme.” [28-779]

A jelenlegi válság *a második világháború óta a legsúlyosabb*. Nincs ország, amelyet elkerülne; fő fészke a világ legerősebb hatalma, az USA. Az amerikai gazdaság helyzetét különösen az nehezíti, hogy ipari teljesítőképességének elmaradása miatt passzívvá vált régebben kiegyensúlyozott külkereskedelmi mérlege, és a '80-as évtized végére 130 md dollárnyi hiánya gyűlt fel, főleg Japánnal és az NSZK-val szemben. A fegyverkezés költségei és az államadósság kamatterhe mellett ez a vásárlóerő-kiáramlás idézte elő már a '80-as évek második felében az azóta is tartó visszaesést és bizonytalanságot.

A válság néhány éve az NSZK-t is elérte, jóllehet a német gazdaság, az amerikaiak kb. 25, a japánéknak 45 százalékát kitevő BNT-jével a legerősebb Európában. A visszaesés már az Anschluss – az NDK bekebelezése – előtt megkezdődött, de kevéssel utána váratlanul felgyorsult. Az Anschlusst magát, amely a világban kialakult hatalmi egyensúlyt felborítva, Németországot világhatalommá, a második világháború legyőzöttjéből győztesé változtatta, a nyugati politikusok – Thatcher, Mitterrand, Andreotti – határozottan elleneztek, majd döbbsen vették tudomásul, hogy Gorbacsov és Sevardnadze minden látható ellenszolgáltatás nélkül tálcán nyújtják át Kohlnek a Szovjetunió legfontosabb szövetségesét (és vele távlatilag egész Közép- és Kelet-Európát). A nyugati országokban, Hitler egykori áldozatai körében pánik tört ki, a németek ezenközben pezsgővel csaptak örjögő ünneplést a Fal romjainál. Látszólag annál is nagyobb okuk volt az öröme, mert 1990 júliusában, a pénzügyi unió megvalósításakor, az NDK-márkát mintegy háromszorosán felértékelték, megtöbbszörözve a keleti vásárlóerőt. Csakhogy ezzel a lépéssel egycsapásra rázúdították a „keleti tartományokra” a nyugatnémet konkurenciát, és a betóduló rablótőke napok alatt legázolta az immár végképp versenyképtelenné tett keleti gazdaságot. A hirtelen megugró keleti fogyasztást szinte kizárólag nyugatnémet árukkal elégítették ki, ami a nyugati országokban nagy fellendülést, keleten rohamosan növekvő kapacitás-kihasználatlanságot és munkanélküliséget idézett elő; az ipari termelés a volt NDK területén 1992-ben a '89-es szint egyharmadára zuhant.

A szociális és politikai feszültségek enyhítésére 1991-ben több mint 60 százalékkal emelték keleten az átlagos órabéreket. Csökkent azonban a termelékenység, amely egyébként is a nyugatnémetnek csupán egyharmada volt, elriasztva a nyugati működőtőkét a beruházásoktól. A meg nem termelt keletnémet jövedelmeket – a munkanélküli segélyeket is beleértve – nyugatnémet pénzügyi transzferekből

(átutalásokból) kellett fedezni. A „keleti tartományok” 1992-ben csaknem annyi pénzügyi támogatást kaptak Bonntól, amennyi Kelet- és Közép-Európa teljes adósságállománya, s amennyinek egyötöde elég lett volna az akkor 23 md-os magyar adósság kifizetésére. Ám a hatalmas összegek csak tüneti kezelésre, a szociális robbanás elkerülésére voltak elegendők, a feszültségek alapvető okait távolról sem küszöbölték ki. Az élelmiszerárak, a lakbérek, a közlekedési díjszabások meredek emelkedését, az elbocsátást vagy annak veszélyét, a vezető pozíciók nyugatiakkal való tömeges betöltését a keletiek egyre nehezebben viselik, a volt NDK a helyi közvélemény szerint olyan, mintha idegenek szállták volna meg. Ahogy a keletiek a nyugatiakat, a nyugatiak is gyűlölik a keletieket, de más okból: jólétüket féltik ezektől az „élősdiektől”, különösen azóta, hogy a transferek fedezésére a szövetségi kormány erősen megnövelte az adókat és a korábban is jelentős hitelfelvételeket. Az új pénzügyi politika egyfelől fékezte nyugaton a fogyasztást és a beruházásokat, másfelől tetemes költségvetési hiányt halmozott fel, gyorsítva az inflációt. (Tömegével dobták piacra az állami vagy államilag garantált fix kamatozású értékpapírokat, és a gyakorlatilag kockázatmentes befektetés eltérítette a tőkét az állótőke-beruházásoktól a pénzmegtakarítás felé, közben pedig az egyesülés előtt még kiegyensúlyozott költségvetés belföldi adósságállománya 1992-ben elérte a GDP közel felét.) A márka gyengülésének megakadályozására a Bundesbank 1991 decemberében igen magasra emelte és azóta is magasan tartja a kamatlábat. Ez a módszer – amellet, hogy válságba sodorta az európai valutarendszert, mert a gyengébb európai valuták nem állják az erős márka nyomását – egycsapásra véget vetett az előző évi fellendülésnek. A régi NSZK ipari termelése 1992-ben az előző évihez képest 1,9 százalékkal, 1993 első két hónapjában az 1992-es év hasonló időszakához viszonyítva 10,9 százalékkal csökkent (az acéltermelés ugyanebben a két hónapban 17,1 százalékkal esett az egy évvel korábbihoz képest), a termelékenység emelkedése elmaradt a bérekétől. 1993 második felében országosan 3 és fél millió munkanélkülit tartottak nyilván, de ha beszámítjuk a rövidített munkaidőben dolgozókat és a várakozási állományba helyezettteket is, számuk elérte a 6 milliót. Pontosan ennyi volt a munkanélküliek száma közvetlenül a hitleri hatalomátvétel előtt. [48d, c-33, 32;37a, b, d]

A negatív jelenségek egész Európára kiterjednek. Szociális leépülés folyik a recessziót átélő Svédországtól Olaszországig, ahol a helyzet gyorsan romlik; Franciaországban pangás van, élénkülésnek nincs jele; a spanyol növekedés lelassult, a finn gazdaság 1992-ben lefelé tartott, a svájci stagnált. A kelet-európai országok, amelyek példátlan mértékben herdálják el anyagi értékeiket, egyelőre képtelenek visszakapcsolódni a nemzetközi vérkeringésbe, és a válság levezetésében valószínűleg jóideig nem játszhatnak érdemleges szerepet. [48 d, c-31, 35]

Napjaink világgazdasági távlatainak mérlegelésekor különös érdeklődésre tarthat számot a hosszú időn át sikerországként csodált Dél-Korea. A '80-as években az országot kétszámjegyű növekedési ütem, 30 százalék körüli beruházási ráta, gyökeres ipari és exportszerkezet-váltás jellemezte. 1985 végén azonban a külső adósság már közel 50 md dollárra rúgott, ami több a BNT felénél, és az éves exportnak majdnem 30 százalékát vitte el a kamat- és tőketörlesztés. Az adósságteher néhány éves átmeneti enyhülése után, az import növekedési üteme 1988-tól jóval meghaladta az exportét, a kereskedelmi mérleg 1990 óta ismét deficitese. Az exportlehetőségek főként a munkaintenzív ágazatokban szűkültek: a cipő-, a textil- és a ruházati ipar kivitele, amely még 1990-ben is a teljes kivitelnek csaknem egynegyedét tette ki, kb. 10 százalékkal esett 1990-ben, majd ugyanennyivel 1991-ben. A visszaesés a konjunktúra logikus folytatása: kimerült az olcsó munkaerő kínálata, és a javuló munkáspozíciók Ázsia legjelentősebb béremelését eredményezték. 1985 és '90 között az átlagbérek reálértékben megkétszereződtek, az egy munkásra jutó hozzáadott érték viszont csupán

5,4 százalékkal (a feldolgozóiparban, ahol a munkaerőhiány nagyobb az átlagosnál, 3,9 százalékkal) nőtt. E folyamatokkal egyidejűleg, csökkent a recesszióval küszködő fejlett országok importigénye, ráadásul olcsó munkaerővel dolgozó új versenytársak jelentek meg a munkaintenzív iparágak nemzetközi piacain: Indonézia, Malaysia, Thaiföld, a Fülöp-szigetek, valamint Kína déli tartományai. A dél-koreai vállalatok kezdték kihelyezni hazai termelésüket az olcsóbb munkabéru országokba, a viszonylagos tökefelesleg egy részét pedig a szolgáltató szektor vagy a spekuláció szívja fel. [37c]

Végül néhány szót Japánról. Miközben az amerikai versenytárs lemaradt a termelékenység versenyben, és az infláció hatására felemelte a kamatlábakat, a Felkelő Nap országa az alacsonyan tartott kamatlábak politikájával következetesen elősegítette a '80-as években a vásárlóerő átszivattyúzását az USA belső piacairól saját piacaira. A japánok annyira igazodtak gazdaságpolitikai válaszlépéseikkel az amerikaiakhoz, hogy amikor az USA 1991 decemberében csökkentette a kamatlábakat, pár napra rá Japán ugyanilyen intézkedést hozott. Ám a rendkívül céltudatos politika ellenére, 1992-ben csökkent a társadalmi termék – első ízben a háború óta –, és kirobbant a szigetország 1945 utáni legsúlyosabb gazdasági válsága. Az ipari termelés 1992-ben az előző évihez viszonyítva 6,1 százalékkal, 1993 első két hónapjában az előző év azonos időszakához képest újabb 6,5 százalékkal esett.

Már az export sem motorja a konjunktúrának: növekedése 1992-ben nem érte el a 2 százalékot, szemben a '80-as évtized 5,1 százalékos évi átlagával. Gyors kilábalás a válságból nem valószínű, eddig sem az 1992. nyári 60 md dolláros élénkítési program, sem az 1993 elején bejelentett újabb, 100 md-os program nem hozott számottevő javulást, [48d, c-31, 34]

A TTF felgyorsította a korábbi vezető iparágak (az acélgyártás, hajóépítés, hagyományos gépgyártás stb.) válságát, most azonban, történetükben először, a legkorszerűbb elektronikai iparágak is leszálló ágba kerültek, és a régi válságövezetekhez a csúcstechnikai ipar központjai is csatlakoztak (pl. a Szilíciumvölgy Kaliforniában). A mai válság olyan transznacionális konszernekkel sem tesz kivételt, mint az IBM, a GM, a Mercedes-Benz, a VW, a Nissan stb. (Persze, a gondok nem mindenkit sújtanak egyformán. Az IBM 18 md-os adóssága meg se kottyán a főreszvényeseknek, ugyanők lévén a főreszvényesek azokban a bankokban is, amelyeknek az IBM a kamatokat fizeti. Ha baj van, legfeljebb csökkentik a termelést, és elbocsátanak néhány ezer vagy tízezer embert.) [48c-34-35]

A csúcstechnikai ágazatokat illetően tanulságos az adatfeldolgozó-ipar példája. A korábbi időkben ez az iparág hozzászokott a kétszámjegyű évi növekedési rátához és az állandóan táguló világpiachoz. Ám az ipari országokban befejeződött az ipar és a hivatalok számítógépekkel való felszerelése, és ha ma újakat vásárolnak, akkor vagy pótlás céljából, vagy azért, hogy a kisebb teljesítményű berendezést nagyobbra cseréljék. A piac telítődése miatt esnek a növekedési ráták, és más ágak rátáihoz közelítenek. A termelési kapacitásokat ennek ellenére világszerte fejlesztik, számítva a megszokott ráták visszatérésére. A kutatási és fejlesztési költségek azonban rohamosan emelkednek, ezért ha egy cég fejleszteni akar, az új számítógép- vagy chipgenerációból sokkal nagyobb darabszámot kell elhelyeznie. A megachipek kutatási költségei például annyira magasak, hogy a következő generáció létrehozására a Siemens, az IBM és a Toshiba szövetkezett egymással, mert külön-külön nem boldogulnak. [48a-38-40]

A jelenkori gazdaság alig kezelhető működési zavarai világosan mutatják, hogy a termelőerők rohamos társadalmasulása egyre drámaibb módon feszíti szét a kisajátítás tőkés formáit. A termelés mai, nemzetközi méretei mellett természetes, hogy a válság olyan ágazatokra, országokra és régiókra is kiterjed, amelyeket régebben megkímélt, és

globálisan jeleníti meg a felduzzadt kapacitások konfliktusát a zsugorodó fizetőképes kereslettel. Sajátos változata ez az időszakos gazdasági válságoknak: inkább krónikusnak tűnik, mint időszakosnak, tartós fellendülést láthatólag nem készít elő, [28] és összeszövődik *a kapitalizmus általános válságával*.

Az „általános válság” a marxista elmélet viszonylag új keletű fogalma. Elsőként Sztálin használta 1934-ben, a XVII. pártkongresszuson tartott előadói beszédében. Részint arra utalt ezzel a fogalommal, hogy a folyamatban levő gazdasági válság a korábinál összehasonlíthatatlanul mélyebb és tartósabb, minden tőkés országot behálóz, egyaránt kiterjed az ipar és a mezőgazdaság valamennyi ágára, a kereskedelem, a hitel, a pénzforgalom területére, és ha a mélypontról már elmozdult is, fellendüléshez belátható időn belül nem fog vezetni. Az általános válság fogalmával emellett Sztálin azt kívánta hangsúlyozni, hogy a gazdasági válsághoz politikai válság társul, amely belpolitikai téren nyílt fasiszta terrorral cseréli fel a polgári demokráciák hagyományos intézményeit, a külpolitikában pedig veszedelmesen szaporítja az új világháborúval fenyegető fegyveres konfliktusokat. „A dolgok nyilvánvalóan egy új háború felé haladnak” – mondta Sztálin 1934-ben. [64-504-517] [29]

Hans Heinz Holz német marxista filozófus napjainkra alkalmazza és tartalmilag kibővíti az általános válság fogalmát. Értelmezése szerint az „általános” szó azt jelöli, hogy a válság nem pusztán világgazdasági – ebben az esetben lehetne ciklikusnak, azaz leküzdhetőnek gondolni –, hanem a társadalmi élet minden oldalára kiterjed. A gazdasági nehézségek az uralkodó osztályokat ma már szükségszerűen annak a régi politikai szerkezetnek a lebontására készítetik, amely a kizsákmányolt tömegeket valamikor sikeresen integrálta a rendszerbe. Tért nyer és fasiszta rendőrállammá fajulhat az adminisztratív erőszak, a demokrácia válságát fokozódó jogi bizonytalanság, korrupció, bűnözés, agresszivitás, szociális válság kíséri. A nemzetek közötti viszonyban szintén eluralkodik az agresszió, növekvő szerephez jutnak a katonai kalandok, a háborúk, jórészt azzal a céllal, hogy az erősebbek saját válságukat és tömegeik elnyomódását a kevésbé fejlett országokba exportálják. Ebben a fertőzött közegben elenyésznek az általános célok és távlatok, az egyes embernek nincs esélye pozitívan közreműködni a társadalmi életben. Az egyén elszigetelődik, szétbomlanak a családi és közösségi kapcsolatok; az önálló kritikai ítéletalkotást relativista és szkeptikus pluralizmus szorítja ki, a szociális válság az eszmék válságába megy át. A kulturális hagyomány nem köt többé, gyorsan váltakozó divatok lépnek a helyébe, amelyek nem adnak az egyénnek belső tartást, életségjelétének szilárdságot. Az iskola adathalmazt közvetít belső összefüggések nélkül; az önidentitás pszichológiai problémává lesz, a védettséget szektákban, klikkekben, bandákban keresik. Mindezt kiegészíti az ökológiai válság: a tudományos és műszaki lehetőségek hirtelen bővülése megzavarja a Föld biológiai egyensúlyát, a gazdasági növekedés természeti katasztrófák rémét idézi fel.

Az általános válság tehát nemcsak gazdasági jelenség, hanem *a demokráciának és a nemzetek közösségének politikai válsága, szociális, kulturális, ideológiai és ökológiai válság is; olyan válság, amely már a tőkés viszonyok újratermelésének feltételeit rombolja*. [48b-52-54]

Mint ismeretes, a polgári társadalomtudományban is számos szerző foglalkozik a jelenkori tőkés viszonyok válságával (Adorno, Horkheimer, Fromm, Heilbroner – hogy csak kapásból említsünk néhányat). A marxistákat elvileg az különbözteti meg tőlük, hogy az erkölcs- és kultúrkritikát alárendelik a gazdaságkritikának, továbbá, sem a katasztrófális végkifejletet nem tartják elháríthatatlannak, sem utópiákat nem gyártanak „megoldás” címén. Az utópiák elutasítása a marxistákat a vulgáris álmarxizmustól is elhatárolja. Utópia volna pl. azt gondolni, hogy a kapitalizmus mélyülő gazdasági

válsága feltétlenül a rendszer összeomlásához vezet. Önmagában véve a gazdasági válság biztonsági szelep, amennyiben – durván és erőszakosan ugyan – átmenetileg helyreállítja a megzavart egyensúlyt: elhárítja a tőke elől az értékesítés akadályait, elbizonytalanítja és megbénítja a tömegeket, serkenti beilleszkedési hajlandóságukat, hogy növekvő terheiket elviseljék. A kilátástalanság csodavárást, mitológiákat, irracionális viselkedésformákat sulykol a kárvallottakba; a magas munkanélküliség demoralizálja az elbocsátottakat, fegyelmezi a még dolgozókat, rombolja a munkásosztály körében a maradék szolidaritást, tehát éppen a mindennapos biztonság megingatásával stabilizálja a rendszert. Pozitív távlatok nélkül a viszonyok bírálata maga is csak az általános kételyt, a reményvesztett belenyugvást táplálja, az ösztönös tiltakozásokat pedig, ha nem áll élükre egy tudatos forradalmi párt, saját szekerükbe fogják és hamis célok felé terelik a szélsőjobboldali mozgalmak. [48e-45-50]

A gazdasági válságokat illetően Lenin rámutatott: tévednek azok a forradalmárok, akik bizonyítani igyekeznek, hogy a válságból egyáltalán nincs kivezető út. „Teljesen kiúttalan helyzet nem létezik... . lehetetlen »bebizonyítani«, hogy egyáltalán semmi lehetőség nincs rá, hogy a burzsoázia a kizsákmányoltak egymásik kisebbségét apró engedményekkel elaltassa, az elnyomottak és kizsákmányoltak ... egyik-másik mozgalmát vagy felkelését leverje. Aki megpróbálja eleve »bebizonyítani«, hogy egyáltalán nincs kiút, az szörszálhasogató, vagy játszadozik a fogalmakkal és szavakkal.” [41-216] Bár a jelenlegi válságból a kiutat egyelőre nem látni, és nem is lehet megjósolni, néhány távlati változat azért elvben elképzelhető. Ilyen pl. az adósságok teljes vagy részleges elengedése valamiféle globális keynesizmus keretében, amely a perifériák vásárlóerejének bővítésével piacot nyitna a centrumok áruinak. Vagy: a „fölös” tőkék állami visszatérítése a termelésbe erős adóztatással (amelytől azonban politikai kockázatai miatt éppúgy húzódoznak a mai kormányok, mint az adósságrendezéstől). Vagy: az egykori szocialista országok integrálása működőtőke-beruházásokkal, építve az olcsó munkaerőre és az Ural, a Kaukázus, Szibéria stb. gazdag természeti erőforrásaira. Ehhez azonban legalább minimális politikai és gazdasági stabilitásra lenne szükség Kelet-Európában, kiváltképpen a volt Szovjetunió területén, amire pillanatnyilag kilátás sincsen; nem szólva arról, hogy a kelet-európai munkaerő máris aggasztja a nyugati szakszervezeteket. Bármerre keresse is a tőke a kiutat az elhúzó gazdasági válságból, egy biztos: ma százszorosán igaz Engelsnek az a megjegyzése, hogy „minden elem, amely a régi válságok megismétlődése ellen hat, egy sokkal hatalmasabb eljövendő válság csíráját hordja magában”. [44c-467]

A gazdasági és az általános válság nem azonos, de egyre szorosabban összefonódik egymással. Ami a gazdasági válságokat végső fokon előidézi – *a nemzetközi szinten társadalmassult termelőerők ellentéte a nemzetek és a magántulajdonos csoportok gazdasági elkülönültségével, illetve a világméretű felhalmozás ellentéte saját előfeltételével, a világméretű abszolút elnyomóróddal* –, ugyanaz alapozza meg az általános válságot is; az általános válság pedig, a gazdasági ellentmondások által kiváltott politikai, erkölcsi, jogi, kulturális és világszemléleti bomlás, elnyújtja és elmélyíti a gazdasági válságokat. Az utóbbiakból ideiglenesen kievickélhet a tőke, a Római Birodalom végnapjaira emlékeztető általános válság ellenben *olyan csomópont-válság, amely a kapitalizmus kereteiben semmilyen szerkezeti átalakulással nem oldható meg többé*. E tekintetben bizonyos kiegészítésre szorul a kiúttalan helyzetek lenini tagadása: *a burzsoáziának az általános válságból valóban nincs kiútja* (ahogy a római rabszolgatartó rendszernek sem volt már kiútja az i. sz. 4-5. században). Ez azonban távolról sem azt jelenti, mintha a kapitalizmust *feltétlen történelmi szükségszerűséggel* egy magasabbrendű társadalomnak kellene felváltania. A történelem nem sínre tett gépezet, hanem „a saját céljait követő ember tevékenysége”. [47-92] *Csak az embereken, a tömegek történelmi magatartásán múlik, hogy a*

kapitalizmus a közösségi társadalom előkészítője lesz-e, vagy önmagát pusztítja el, az emberiséggel és az egész földi élettel egyetemben.

A szocialista tábor megsemmisülése után a veszély különösen fenyegetővé vált. Bárhogyan gyalázza is a Szovjetuniót az ellenforradalmi propaganda a trockizmustól a liberalizmuson át a fasizmusig, a forradalomban született országnak legalább három világtörténelmi eredménye volt: 1. a kétpólusú biztonsági rendszer elemeként fél évszázadnyi háborúmentes időszakot tett lehetővé Európában, az összeütközések fő frontján; 2. meggyorsította a gyarmati rendszer visszavonhatatlan szétesését; 3. oktatási, egészségügyi és egyéb vívmányaival hozzájárult ahhoz, hogy Nyugaton olyan szociális közületi intézményrendszer jöjjön létre, amely a társadalmi feszültségeket elviselhető szinten tartja. [29] Jelenleg nincs a tőkének az egykori Szovjetunióhoz fogható ellensúlya, nincsenek számottevő társadalmi erők, amelyek az imperializmus törvényeit megfékezhetnék. Amint Erwin Riess osztrák publicista írja saját hazájáról, de más tőkés országokra is érvényesen, „véget ért a polgári jó magaviselet kora”: a „szociális partnerség” felbomlóban van, a szakszervezetek ugyanúgy eltűrik a növekvő munkanélküliséget, a csökkenő béreket, a szociálpolitika romlását, ahogy eltűrték az állami ipar szétverését is; a tömegek depolitizálódnak, hitüket veszítik. [58-116, 123] A dolgok pillanatnyi állását egy angol marxista szavaival összegezhetjük: „A munkásosztály államhatalmának pusztulása a Szovjetunióban és Kelet-Európában önmagában véve nem háritotta el a tőkés válságot. De óriási politikai segítséget nyújtott a tőkés rendszernek a válság túléléséhez.” [70-4]

A segítség a tizenkettedik órában érkezett. Haladékat kapott általa az emberi lét elemi feltételeit romboló rendszer, amelytől elválaszthatatlanok a válságok, a helyi és világháborúk, az ember és a természet elleni büntettek. Marx így írt: „... amilyen mértékben a tőke felhalmozódik, úgy kell a munkásosztály helyzetének rosszabbodnia, bármilyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony.” [44a-603] Ma a rosszabbodás általánosabb, mint valaha. Ma már elmondhatjuk, hogy *a kapitalizmusnál pazarlóbb és az egész emberiség, az egész földi élet szempontfából pusztítóbb, veszélyesebb rendszer soha a történelemben nem létezett.* [30]

Elkerüli-e az emberiség a végső katasztrófát? Egyértelmű válasz nincs: válságok idején a történelem ellentétes irányokba fordulhat, aszerint, hogy az ellentétes érdekű osztályerők harcában melyik tud felülkerekedni. Lehetőség kettő van, kiút csak egy: a szocializmus. Ez az állítás az emberek többsége számára ma ugyanolyan képtelenségnek látszik, mint annak idején Kopernikusz igazsága. Vérrel kellett fizetni, amíg a Föld napkörüli forgása elemi ismeretként vert gyökeret. A társadalmi igazságok még nehezebben törnek utat maguknak, a hozzájuk vezető tapasztalatokért iszonyatos árat követelhet a történelem. A legrosszabbat elkerülni csak úgy lehet, ha megpróbáljuk szétbogarozni az összekuszált eszmei szálakat, amíg nem késő.

Budapest, 199\$. július – november

FORRÁSJEGYZÉK [31]

1. Adósság. Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről. Bp. 1990.
 - a) Andor László: Ellenvélemény az adósságválságról.
 - b) Czabán László: Világ gazdaság és nemzetközi pénzügyi rendszer. Tézisek.

- c) Lóránt Károly: Az adósságcsapda.
2. Arrighi, Giovanni: Siècle du marxisme, siècle de l'Amérique: la formation et la transformation du mouvement ouvrier mondial. (Samir Amin, Giovanni Arrighi, André Gunder Frank, Immanuel Wallerstein: Le grand tumulte? Les mouvements sociaux dans l'économie-monde. Párizs, 1991.)
 3. „Análisis económico”. Revista de Economía de la Division de Ciencias Sociales y Humanidades. Universidad Autónoma Metropolitana, Azcapotzalco (Mexikó), 1984/2. sz.
 - a) Lasa, Alcides José: Monetarismo versus keynesianismo: el debate sobre la efectividad de la política económica.
 - b) Leriche, Cristian: Circulación mercantil simple y dinero en M. Friedman y K. Marx: una confrontación.
 - c) Salama, Pierre: Endeudamiento y acentuación de miseria.
 4. Artner Annamária: Brazília és a világméretű adósságválság. A brazil stabilizációs és alkalmazkodási politika tanulságai. (Kézirat.) Bp. 1992.
 5. Berman, Marshall: All That is Solid Melts into Air. New York, 1982.
 6. Berry, John: Labor Costs Raise Fears of Inflation. „Washington Post”, 1988. júl. 27.
 7. Braverman, Harry: Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century. Paul M. Sweezy előszavával. New York - London, 1974.
 8. Brzezinski, Zbigniew: Válogatott beszédek és cikkek. Bp., é.n.
 - a) Amerika egy ellenséges világban. („Foreign Policy”, 1976/23. sz.)
 - b) Az Egyesült Államok új kihívása a Szovjetunióhoz. (Interjú. „U. S. News and World Report”, 1977. máj. 30.)
 - c) Dél-Afrikáról és a Közel-Keletről. (Televíziós és rádióinterjú. „The Department of State Bulletin”, 1977. dec. 5.)
 9. „Business Week”, 1986. ápr. 18.
 10. Caplow, Theodore: The Sociology of Work. Minneapolis, 1954.
 11. Christensen, L. R. – Cummings, D. – Jorgensen, D. W.: An International Comparison of Growth in Productivity. Wisconsin, 1975.
 12. Common Security: A Programme for Disarmament. The Report of the Independent Commission on Disarmament and Security Issues. (Olof Palme bevezetőjével.) London, 1982.
 13. „Congressional Record”, 1971. jún. 29.
 14. Cook, Fred J.: Les vautours de la guerre froide. Párizs, 1964.
 15. Csáki György: Tagországok a Valutaalap döntési rendszerében. (Kézirat) Bp., 1990.
 16. Czabán László: Az adósságcsapda. (Kézirat.) Bp. 1990.
 17. Czabán László – Vigh László: A keynesi gazdaságtan válsága, avagy a keynesianizmus objektív korlátai. Bp., 1991.
 18. Debouzy, Marianne: Travail et travailleurs aux Etats-Unis. Párizs, 1984.
 19. De Thier, Peter. Die amerikanische Wirtschaftspolitik unter Ronald Reagan. „Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament.” Bonn, 1988. okt. 28.
 20. „Economic Report of the President.” 1969. jan.
 21. „Eszmélet”, 15-16. sz.

- a) Frank, André Gunder: Az Észak-Dél konfliktus politikai gazdaságtana.
 b) Ross, John: Növekvő világszegénység.
22. Faramazjan, R. A.: Az Egyesült Államok hadigazdasága. Bp., 1983.
23. Fegyverkezés és világ gazdaság. Bp., 1982.
 a) Blahó András: A transznacionális monopóliumok és a fegyverkezés.
 b) Csiszér Ágnes: A NATO mint transzatlanti közös piac.
 c) Dobozi István: A nyersanyag- és energiabiztonság világgazdasági összefüggései a fejlett tőkés országokban.
 d) Kádár Béla: Gazdasági-műszaki fejlődés és globálstratégiák a nyolcvanas években.
 e) Kiss J. László: Külpolitika, fegyverkezés és biztonsági politika.
 f) Szentesi György: Fegyverfejlesztési irányzatok a nyolcvanas években.
24. Ford, Henry: Életem és működésem. Bp., 1926.
25. Fromm, Erich: To have or to be? A new blueprint for mankind. London, 1987. (I. kiad. 1976.)
26. Galbraith, John Kenneth: Az új ipari állam. Bp. 1970.
27. Goldman, Marshall I.: Gorbachev's Challenge. Economic Reform in the Age of High Technology. New York – London, 1987.
28. Göncöl György: A pénz az imperializmusban. (A dollárválság jelentősége.) „Közgazdasági Szemle”, 1973/7-8. sz.
29. Harsányi Iván: A kommunista mozgalom válságának okai, mai helyzete és lehetséges távlatai. (Kézirat.) Bp., 1991.
30. Heilbroner, Róbert Louis: The Nature and Logic of Capitalism. New York – London, 1986.
31. Heilbroner, Róbert L. – Thurow, Lester C.: Economics explained. New York – London – Toronto – Sydney – Tokió, 1987.
32. Holz, Hans Heinz: Niederlage und Zukunft des Sozialismus. Essen, 1991.
33. Juhász János: Közgazdasági ismeretek. Bp., 1992.
34. Kaldor, M.: The Baroque Arsenal. London, 1982.
35. Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Bp., 1992.
36. Keynes, John Maynard: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Bp., 1965.
37. „Kihívások”. (A Világgazdasági Kutatóintézet időszakos kiadványa.)
 a) A német egység néhány gazdasági vonatkozása és világgazdasági hatásai. 1. sz., 1991. máj.
 b) A német újraegyesítés gazdasági ára. n. sz., 1992. szept.
 c) Dél-Korea: a sikersztóri vége? 13. sz., 1992. nov.
 d) Gondolatok a német versenyképességről. 14. sz., 1992. nov.
38. Langenecker, J.: Getting Paid with EE and USSR Licenses. „Business Eastern Europe”, 1991. szept. 23.
39. „Le Monde diplomatique”, 1989. Szept.
 a) Brisset, Claire: Afrique: le spectre de la faim.
 b) Brisset, Claire: L'insoutenable banalisé.
 c) Brunet, Michel: Des millions d'enfants en enfer.
 d) De Brie, Christian : Richesses.
 e) Julien, Claude: Mansuétude pour les tyrans.
 f) Le Goff, Jacques: L'offensive contre le monde du travail.

40. Lenin, V. L: A szocializmus bevezetése vagy az államkincstár meglopásának leleplezése. (LÖM 32. k. Bp., 1972.)
41. Lenin, V. L: Előadói beszéd a nemzetközi helyzetről és a Kommunista Internacionálé feladatairól. 1920. júl. 19. (LÖM 41. k. Bp., 1974.)
42. Mandel, Ernest: Der Spätkapitalismus. Frankfurt a. M., 1972.
43. Mandel, Ernest: Critique de l'eurocommunisme. Párizs, 1978.
44. Marx, K.: A tőke.
 - a) Első rész. (MEM 23. k. Bp., 1967.)
 - b) Második rész. (MEM 24. k. Bp., 1968.)
 - c) Harmadik rész. (MEM 25. k. Bp., 1974.)
43. Marx, K.: Értéktöbblet-elméletek. Második rész. Bp., 1961.
46. Marx, K. : A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.
 - a) Első rész. (MÉM 46/1. k. Bp., 1972.)
 - b) Második rész. (MÉM 46/2. k. Bp., 1972.)
47. Marx, K. : – Engels, F. : A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. (MÉM 2. k. Bp., 1958.)
48. „Marxistische Blätter”, 1993/4. sz.
 - a) Bornemann, Klaus-Dieter: Die Krise der Datenverarbeitung-Industrie.
 - b) Holz, Hans Heinz: Allgemeine Krise des Kapitalismus?!
 - c) Kalt, Hans: Besonderheiten der jetzigen Krise.
 - d) Lüdemann, Ernst: Zur gegenwärtigen Situation der Weltwirtschaft.
 - e) Seppmann, Werner: Krise, Politik und Veränderung.
49. Melman, Seymour: The Permanent War Economy. American Capitalism in Decline. New York, 1974.
50. „Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnije odnosenyija.” Moszkva, 1971/10. sz.
51. Mordell, J. – Disselquist, D.: How the IMF slipped 461 millions to South-Africa? „Center for International Policy”, Washington, 1978. jan.
52. Musgrave, P. W. : Technical Change, the Labor Force and Education. A Study of the British and German Iron and Steel Industries, 1960-1964. London – New York, 1967.
53. Nacsá Sándor: A számítógépek fejlődéstörténete. „Tények könyve '89”.
54. Nagy László: Gorbacsov. „A Szabadság”, 1992. aug. 28.
55. Perlo, Victor: Az ingatag gazdaság. Az amerikai gazdaság 1943 után. Bp., 1975.
56. Perspectivas del socialismo hoy. Madrid, 1992.
 - a) Alós, Moner, Ramón: Algunas reflexiones sobre las transformaciones I ti rl mundo del trabajo y el sindicalismo.
 - b) Arriola Palomares, Joaquin: Internacionalización e internacionalismo: necesidad de ima refundación del movimiento obrero.
 - c) Rios, Victor: Un apunte sobre la cuestión del „sujeto”.
57. „Rabocsij”, 1992/4. sz.
58. Riess, Erwin: Habsburgs Rache oder Die grosse Revolution der kleinen Leute ist tot. „der streit”, 43-44. sz. Bees, 1992. szept.
59. Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D.: Közgazdaságtan. 3. kiad. Bp., 1992.
60. Seitz, Konrad:
 - a) Das Ziel Japans: Ichiban im 21. Jahrhundert.
 - b) Die neunziger Jahre: Schlacht um Európa.

- c) Europas Unternehmen miissen in Japan antreten. („Die Welt”, 1991. szept. 18., 19., 20.)
61. Sherman, Howard J.: The Business Cycle. Growth and Crisis under Capitalism. Princeton, New Jersey, 1991.
62. Stagflation, Savings and the State. Perspectives of Global Economy. Edited by Deepak Lai and Martin Wolf. A World Bank Research Publication. Oxford University Press, 1986.
- a) Haberler, Gottfried: The Slowdown of the World Economy and the Problem of Stagflation.
- b) Lai, Deepak – Wolf, Martin: Debt, Deficits and Distorsions.
- c) Lai, Deepak – van Wijnbergen, Sweder: Government Deficits, the Real Interest Rate and Developing Country Debt: On Global Crowding Out.
- d) Sjastad, Larry A. – Almansi, Aquiles – Hurtado, Carlos: The Debt Crisis in Latin America.
63. Sward, Keith: The Legend of Henry Ford. New York – Toronto, 1948.
64. Sztálin, I. V.: A leninizmus kérdései. Bp., 1950.
65. Sztálin, I. V.: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Bp., 1949.
66. „Tények Könyve '89”. Szerk.. Baló György és Lipovecz Iván.
67. „The Economist”
- a) 1983/9. sz.
- b) 1985/10. sz.
68. The National Economy and the Vietnam War. A Statement by the Research and Policy Committee. 1968. ápr.
69. Toynbee, Arnold – Ikeda, Daisaku: Válaszd az életet. Bp., 1992.
70. Trevett, Eric: Crisis of capitalism and social democracy. „The New Worker”, 1992. aug. 28.
71. „U. S. News and World Report”
- a) 1977. máj. 30.
- b) 1982. dec. 27.
72. Válság. Fejlődéstanulmányok. Bp., 1987.
- a) Frank, André Gunder: Globális válság és átalakulás.
- b) Wallerstein, Immanuel: A válság mint átmenet.
73. Válság – recesszió – társadalom. (Az 1930-as és az 1970-80-as évek összehasonlítása.) Válogatott tanulmányok. Bp., 1987.
- a) Aldcroft, Derek H.: A teljes foglalkoztatottság korlátái Nagy-Britanniában a harmincas és a nyolcvanas években.
- b) Betend T. Iván: A 20. század nagy gazdasági válságai a történelem folyamataiban.
- c) Bernstein, Michael A.: Gazdasági instabilitás az Egyesült Államokban az 1930-as és az [970-es években.
- d) Kaser, Michael – Nötei, Rudolf: Kelet-Európa gazdaságai a két világválságban.
- e) Petziua, Dietmar: Válságok és válságstratégiák – a két világháború közti időszak tapasztalatai és a jelen.
74. Wachtel, Howard – Adelsheim, Peter: The Inflationary Impact of Unemployment. Price Markups during Postwar Recessions, 1947-1970. Report prepared for U. S. Congress, Joint Economic Committe. Washington, D. C., 1976.
75. Wagenknecht, Sarah: Marxismus und Opportunismus. „Weissenseer Blätter”, 1992/4. sz.

76. Weeks, John: The Sphere of Production and the Analysis of Crisis in Capitalism. „Science and Society”, New York, 1977/3. sz.
77. Weidenbaum, L. M.: The Economics of Peacetime Defense. New York, 1974

JEGYZETEK

[1] A forrásmunkák jegyzéke betűrendben a könyv végén található. A forrást a szövegben szögletes zárójelbe tett számok jelölik: az első, dőlt szedésű szám a forrás sorszámát, az álló szedésűek az oldalszámot. Gyűjteményes kötetek vagy folyóiratok esetén a szerzőket vagy ugyanannak a szerzőnek különböző cikkeit, köteteit dőlt szedésű kisbetű jelöli. Pl. [39c] = Michel Brunet cikke a „Le Monde diplomatique” 1989. szeptemberi számából; [44a-603] = Marx: A tőke, első rész, 603. o. [\[vissza\]](#)

[2] A Marshall-terv és az effajta „dollársegély-akciók” ugyanúgy hatnak nemzetközi szinten, mint nemzeti keretekben a keynesi politika – írja Ernest Mandel pótlólagos vásárlóerőt pumpálnak a világkereskedelemben, amely ennek nyomán, kihasználatlan kapacitások esetén, bővülni kezd. Hogy a Marshall-terv mennyire megfelelt az USA érdekeinek, azt jól mutatják a következő adatok: az amerikai export az 1945-ös 9,5 md-ról 1953-ban 15,5 md-ra, azaz 66 százalékkal emelkedett, mialatt a társadalmi össztermék nem egészen 20, az ipari termelés kb. 30 százalékkal nőtt. [42-423] [\[vissza\]](#)

[3] „Az amerikai gazdaság állapota nem fejezhető ki többé a ciklus fogalmával – mondta Johnson elnök. – A monetáris és a költségvetési politika aktív alkalmazása megfékezte azokat az erőket, amelyek a gazdaság ingadozásait okozták.” [20-73-74] [\[vissza\]](#)

[4] Amerikai becslések szerint a hadiipari profit 1970-75-ben 13,7, a polgári iparé 10 százalék volt. Egy amerikai közgazdász a '70-es évek elején a rakéta- és űrtechnikai ipar adólevonás előtti átlagos profitját 25-28 százalékra becsüli, a polgári célú feldolgozó iparét 17-18 százalékra. [77-69] Hogy a profitgyarapításnak milyen sajátos módszerei vannak, arról beszéljen egy példa. A Litton Industries nevű cég Mississippi állammal 130 millió dollár kölcsönt vétetett fel, ezzel korszerűsítette hajógyárát minden saját beruházás nélkül. A továbbiakban a cég, önköltségcsökkentés céljából, a hajók fontos alkatrészeit „a kormány által biztosítandó” rovatba sorolta; ha a berendezés késett, az állam köteles volt kártérítést fizetni. A cég ilyen módon kb. 1 md-ot vasalt be – simán vagy perrel – az államtól. „A kártérítési perek ma már mindennaposak – írja a hasonló manipulációkról Rickover tengernagy. – A vállalkozók a kereset megindításához külön erre a területre szakosodott ügyvédek alkalmaznak... Egyes vállalkozók külön csoportokat hoznak létre, amelyek csakis az ilyen perekkel foglalkoznak, s a keresetet már azon a napon elkészítik, amikor a szerződést megkapják.” [230-185, 186] [\[vissza\]](#)

[5] Ezt illusztrálja Douglas MacArthur tábornoknak egy figyelemre méltó kijelentése. A tábornok, aki az USA távol-keleti haderőinek főparancsnoka volt a második világháborúban, majd aktív militaristaként a koreai agressziót irányította, 1957-ben, immár mint a Remington Rand konzern feje, részvényesek előtt tartott előadásában arról panaszkodott, hogy a kormány „permanens félelmi pszichózist” szít, mégpedig egyetlen céllal: így akarja fenntartani „a túlságba vitt védelmi kiadásokat”, amelyek elviselhetetlen adóterheket rónak a vállalatokra. [14-192] [\[vissza\]](#)

[6] Adataink forrása Seymour Melman amerikai közgazdász-professzor könyve; gyakran fogunk még rá hivatkozni. A könyv következetes antimilitarista szellemét már az ajánlás jelzi: „Melvyn Baronnak, Edward Connellynek, Dodge Elynak. Odaadó és példás fáradozásukért, amellyel leleplezték az Amerika nevében Vietnamban elkövetett állami bűnöket.” [\[vissza\]](#)

[7] A „természetes ráta” fogalmáról lásd a II. rész I. fejezetét. [\[vissza\]](#)

[8] A jelenségre a 2. fejt. b) pontjában, valamint a II. rész 1. fejezetében visszatérünk. [\[vissza\]](#)

[9] Európa vonatkozásában egy német szerző, Konrad Seitz állapítja meg ugyanezt – lásd 1/6. fejt., 54. o. [\[vissza\]](#)

[10] Más adatok szerint 32 országban tartott fenn 1500 támaszpontot és egyéb objektumokat. [71b-46] [\[vissza\]](#)

[11] 1951-től 1960-ig az 1000 amerikai csúcstársaság egyötödét tüntették el a fúziók. [31-60] Az egyre lendületesebb fúziós hullám olyan monopolisztikus áregyezményeket tett lehetővé, mint pl. a '69-es cigaretta-megállapodás, amelynek révén a cigaretta árát a gyártók a csökkenő fogyasztás ellenére felemelhették. [55-144] [\[vissza\]](#)

[12] A második ipari forradalom korszakos műve *a tudomány és az ipar új kapcsolata*. Régebben a tudomány gyakran mögötte járt az iparnak, de az elektromos- és a vegyipar már teljességgel a 19. századi tudomány terméke. A tudomány betagolása a tőkés iparba Németországban kezdődött, a német kapitalizmus kezdeti gyengeségének és a német elméleti tudomány magas színvonalának együttes következményeként. P. W. Musgrave hangsúlyozza e tekintetben *Hegel kimagasló jelentőségét*, aki részt vett a porosz oktatási reform, az erős elméleti megalapozottságú tudósképzés kidolgozásában, és a német filozófia többi klasszikusával egyetemben, megbecsülést szerzett az *elméleti gondolkodásnak*, amely az *alapkutatásokhoz* nélkülözhetetlen. (Az angolszász országokban jó ideig háttérbe szorította ezeket a kutatásokat a „józan ész” lapos empirizmusa.)

Világítsa meg egy konkrét példa a tudomány és az ipar új kapcsolatát.

A kémiai és ipari alkalmazásait illetően először Franciaország vezetett, ahol a napóleoni háborúk alatt nagy feladat hárult a vegyészekre, hogy pótolni tudják az angol

tengeri blokádnak miatt kieső importcikkek egy részét. A német vegyészek is Franciaországban tanultak a 19. század első felében; egyikük, Justus von Liebig, Gay-Lussac egykori diáktársa, hazájába visszatérve lerakta a modern szerves kémia alapjait. Az ő tanítványa volt August Wilhelm von Hoffmann, a londoni Royal College of Chemistry első igazgatója. Hoffmannat különösen a kőszénkátrány foglalkoztatta, kísérleteibe tanítványait is bevonta. Egyik angol tanítványa, a 18 éves Perkin, 1856-ban előállította egy kőszénkátrány-származékból az első szintetikus festéket, amely alkalmas szövetek festésére, időálló, mosásban is színtartó, bírja a napfényt. Az angol textilgyárosok nem „haraptak rá” a találmányra, megmaradtak a gyarmatokról importált festékeknel. Perkin a német gyárosokhoz fordult. Németországnak nem voltak festékanyagai, mert későn nevezett be a gyarmatokért folytatott versenybe, de volt bőségesen szene, acélipara pedig ontotta melléktermékként a kőszénkátrányt. Perkin találmánya kapcsolatot teremtett az acél- és a textilipar között, és pillérévé lett az egyetemek, tudományos és kereskedelmi társaságok stb. együttműködésére támaszkodó, gyorsan kiépülő német vegyiparnak. [7-159-162; 52-45-70] [\[vissza\]](#)

[13] „Az emberek azért vannak, hogy nagy fizetésért sok munkát végezzenek – jelenti ki Henry Ford. – Személyes érintkezés az emberek között alig van. Elvégzik munkájukat, aztán hazamennek – a gyár nem szalon.” „Az sem szükséges, hogy a munkaadó szeresse alkalmazottját, vagy az alkalmazott a munkaadóját. Csak annyi szükséges, hogy az egyik a másiknak érdeme szerint szolgáltatson igazságot. És ez az igazi demokrácia.” [24-108-109, 274] [\[vissza\]](#)

[14] Ahogy addig együtt nőtt, most, ha csak átmenetileg is, együtt csökkent az infláció és a munkanélküliség, duplán cáfolva a két tényező ellentétes mozgásának szükségszerűségéről szóló közgazdaságtani dogmát. [\[vissza\]](#)

[15] A „Time” c. hetilap aug. 20-i számában így számol be erről Bush egyik tanácsadója: „A kihívás nem volt bonyolult. Egy hülye is megértheti. Nekünk szükségünk van az olajra. Nagyon kellemes a szabadság védelméről beszélni, de Kuvait és Szaúd-Arábia nem kimondottan demokráciák, és ha exporttermékeik élén történetesen a narancs állna, Washingtonban augusztusban mindenki vakációra ment volna.” Az Öböl-háborúról egyébként A. G. Frank megjegyzi, hogy ilyen mérvű intervenciót még a legsúlyosabb, 1973-as és 1979-es recessziók sem váltottak ki – „persze, tudvalevő, hogy akkor a Szovjetunió nagy akadályt jelentett egy nagyszabású amerikai beavatkozás számára a Közel-Keleten”. [21a-86] [\[vissza\]](#)

[16] Abszolút számokban a Szovjetunió katonai kiadásai 1950-ben egy kevéssel meghaladták az amerikaiakét, 1951 és 1962 között elmaradtak tőlük. 1963-tól megközelítették, majd többnyire felülmúlták az amerikai kiadásokat, és 1974-ben már 109 md dollárt tettek ki az USA 85 md-jával szemben. Miután 1980-tól a reagani Amerika megkétszerezte katonai költségvetését, a '80-as évek első felében mindkét ország évi 250 md dollárnál jóval többet költött improduktív katonai célokra. [35-561, 372, 388, 418] A költségek emelkedéséről Káldor Miklóst idézzük: „A bombázók kétszázszor annyiba kerülnek, mint a második világháború alatt. A vadászgépek százszor vagy még többször annyiba. A repülőgép-anyahajók hússzor, a harckocsik tizenöt-ször annyiba kerülnek, mint a második világháború alatt. Egy Gato osztályú

tengeralattjáró tonnánként 5500 dollárba került a második világháborúban, s ezt most hasonlítsuk össze a Trident tonnánkénti 1,6 millió dolláros árával.” [34-18] A „Le Figaro” 1981. jan. 8-i száma szerint a változtatható kilövőállású MX interkontinentális ballisztikus rakéta hadrendbe állításának költségei félhivatalosan 79 md dollárra rúgnak (hivatalosan csupán 38,8-ra). [\[vissza\]](#)

[17] A Szovjetunió és a kelet-európai népi demokráciák bruttó adósságállománya 1981 végén 90,7 md dollár volt, ebből Lengyelország 25,5, az NDK 14,2, Románia 10,2, Magyarország 8,7, a Szovjetunió 20,9 md-dal részesedett. 1984 végére a kelet-európai országok konvertibilis valutában fennálló adóssága 47,2 md-ra, a Szovjetunióé 4,2 md-ra csökkent. (A térség adósságállománya össze sem hasonlítható a „harmadik világ” akkor 502 md-os adósságával, amelyből 1982-ben egyedül Brazíliaé 83,8 md-ot tett ki.) [73d-200-202] [\[vissza\]](#)

[18] A tőke vészhelyzetekben is mindenképp fölé helyezi saját érdekeit. „Etikáját” jól jellemzi a milliárdos amerikai fegyvergyáros Du Pont reakciója 1942-ben Roosevelt adóemelési javaslatára: „Ez a háború nem szünteti meg a profit ösztönző hatását. A profitot meg kell kapni... A piacon most az eladók az urak! Szükség van arra, amit termelünk. Hát jó. Akkor arra kényszerítjük őket, hogy ezt jól meg is fizessék nekünk.” [22-165] [\[vissza\]](#)

[19] Toynbee, a neves angol filozófus mondta: „Szerencsére Kína és a Szovjetunió viszállya megszabadította az amerikaiakat attól a félelmüktől, hogy a kommunizmus felboríthatja belső helyzetüket.” – Brzezinski egy 1977-es interjújában így nyilatkozott: „Biztosan józan következtetés, ha úgy véljük, hogy egy egységes – homogén, ideológiailag harcos – kínai-szovjet tömb más világhelyzetet teremtené.” – Paul Kennedy amerikai történész 1986-ban: a Szovjetunió és Kína szakítása „olyan esemény, amelynek következményei a mai napig sem mérhetők fel”. [69-137-138; 8b-52; 35-374] [\[vissza\]](#)

[20] A két szakasz a társadalmi értékrendet illetően is gyökeresen különbözött egymástól. A második szakasz nagyjából azzal a dilettáns és elvtelen, de céltudatos politikával kezdődött, amely a vezető tőkés országok utolérését ígerte tíz vagy húsz év alatt, és végzetes módon elősegítette, hogy a nyugati típusú, közösségellenes „fogyasztói modell” gyökeret verjen a tömegekben. [32-101-102] Az első szakaszra vonatkozólag álljon itt egy apró, de éppenséggel nem jelentéktelen példa. A '20-as évek második felében Jerome Davis amerikai szociológus felmérést végzett a szovjet iskolásgyerekek szociális beállítottságáról, az USA-ban használatos presztízs-skála alkalmazásával. A gyerekek megfordították a skálán feltüntetett foglalkozások amerikai rangsorolását, és a parasztokat tették az első helyre, a bankárokat az utolsóra, [10-40] [\[vissza\]](#)

[21] J. A. Getty amerikai – kommunista- és szovjetellenes – történész, *Origins of the Great Purges* (A nagy tisztogatások eredete) c. könyvében (Cambridge University Press, 1985) korabeli dokumentumok alapján számol be a szovjet pártvezetőség – főként Kirov, Zsdánov, Kaganovics, Molotov és Sztálin – intézkedéseiről és

állásfoglalásairól, amelyek a '30-as években a pártdemokrácia biztosítására, a pártvezetőknek a tömegek részéről való ellenőrzésére irányultak. A könyvről szóló ismertetést lásd az „Ezredvég” 1993/2. számában, 68-72. o. [\[vissza\]](#)

[22] Tudomásom szerint *Nemes László* „A szocialista árutermelés egyes elvi kérdései” c., 1960-as kandidátusi disszertációja taglalja elsőként, meggyőző és részletes elemzéssel, az átmeneti korszak árutermelésének azokat az okait, amelyek döntően a munkaerő árujegyeinek újratermelődésével, az állami szektorban is meglevő gazdasági elkülönültséggel kapcsolatosak. A kéziratos, kiadatlan mű úttörő jelentőségű az átmeneti korszak gazdaságtanának elméleti megalapozása szempontjából. [\[vissza\]](#)

[23] „Oroszországban nagyjából a nómenklatúra válik (vagy vált az utolsó két esztendőben) tulajdonosá. ... az orosz privatizációban láthatóan nincs alternatívájuk. Az egykori Komszomol-főnökök egyébként a bizniszben a pártmunkásoknál is ügyesebbek.” (Kettős hatalom Oroszországban. „Népszabadság”, 1993. aug. 22. 7. o.) [\[vissza\]](#)

[24] Az intenzitás fokozását a munkások olykor „önként” vállalják, ha valójában csökkentett bérük nagyobbnak mutatkozik a korábbinál. Jellegzetes példa erre a következő. Amikor Ford az 1910-es évek elején bevezette a szerelőszalagot és az órabéres rendszert, a kizsigerelt, keresetükben megrövidített munkások sorra hagyták ott az üzemet; a munkaerőhiány bukással fenyegetett. Ráadásul a szakszervezetek is kezdtek kiépülni. A kettős kihívásra válaszul, Ford nagy reklámozással meghirdette az ; dolláros napibért. Később ugyan nem ragaszkodott mereven az ígéretéhez, de még így is az átlagos bérnek kb.. a kétszeresét fizette. A munkások most már sorbaálltak nála, válogatni lehetett közülük, és a szerencsések, akiket felvett, annyira féltették munkahelyüket, hogy pissenés nélkül tudomásul vették az intenzitás felszólását. „Az 5 dolláros napibér egyike volt a legremekebb költségcsökkentő (értsd: bércsökkentő – R.E.) húzásoknak, amiket valaha is csináltunk” – írta Ford. [63-48-56] [\[vissza\]](#)

[25] A hasonlatot, kisebb módosítással, Juhász János egyik tanulmányából kölcsönöztem. [\[vissza\]](#)

[26] A munka dehumanizálása mind a kék-, mind a fehérgallérosokból elégedetlenséget és ösztönös ellenállást vált ki, amelynek számos forrásmunkában tárgyalt megnyilvánulásai – hiányzások, gyenge munkaminőség stb. –, úgy látszik, nem „szocialista” sajátosságok, hanem a fejlett kapitalizmusban is előfordulnak, legalábbis a munkanélküliség ciklikus mérséklődése idején. Egy 1970-es amerikai jelentés pl. arról számol be, hogy a GM-nél az elmúlt évtized alatt emelkedtek a hiányzások: az órabéreseknek átlag 5 százaléka marad ki naponta a munkából minden magyarázat nélkül, de hétfői napokon ez 10 százalékra is felmegy. A Ford wixomi üzemében 1969-ben havi 8 százalékos volt a felmondási átlag, és a vezetőségnek 4800 új munkást kellett fölvennie, hogy az 5000-es létszámot tartani tudja. Ezek az állapotok csak a munkanélküliség 1971-től kezdődő növekedésével stabilizálódtak bizonyos fokig. – Európában sem különb a helyzet. Egy 1972-es római jelentés szerint a 180000 alkalmazottat (köztük 147 000 munkást) foglalkoztató Fiatnál a hiányzók napi átlaga

14 000, de hétfőnként 21 000. Egész Olaszország közel 20 milliányi munkásából a napi hiányzási átlag 800000. [7-32-33] [\[vissza\]](#)

[27] Bár a modern kapitalizmus osztályai nem megrögződött képződmények, hanem változó, átmenetekben bővelkedő viszonyrendszerek, annyi ebben a képlékeny közegben is nyilvánvaló, hogy a lakosság túlnyomó többsége elvesztette korábbi önállóságát, és beolvadt a munkásosztályba, illetve a tágabb értelemben vett proletariátusba, vagy legalábbis közeledett hozzá. Más kérdés, hogy – mint Erich Fromm írja – „a kékgalléros munkások továbbra is megtartják a középosztály felhalmozó természetét, ezért kevésbé hajlanak a változásra, mint a mai elidegenült középosztály”, [25-195] [\[vissza\]](#)

[28] „A tőke” 3. kötetéhez írt egyik jegyzetében Engels már 1894-ben megállapította: „Úgy látszik, a periodikus folyamat akut formája a maga eddig tízéves ciklusával átadta helyét a viszonylag rövid, lanyha megélénkülés és a viszonylag hosszú, döntést nem hozó nyomottság... inkább krónikus, hosszabban elhúzódó váltakozásának.” [44c-466-467] [\[vissza\]](#)

[29] Sztálin néhány korábbi, hasonló természetű előrejelzéséről egy magyar szerző a következőket írja: „A kortárs-politikus Sztálin nem kis előrelátással... mondta ki 1927. december 3-án, a bolsevik párt XV. kongresszusán, a nemzetközi gazdasági prosperitás közegében: »... abból, hogy a termelés emelkedik, hogy a kereskedelem nő, hogy a technikai haladás és a termelési lehetőségek egyre nagyobbak, de ugyanakkor a világpiac, ennek a piacnak a határai... többé-kevésbé stabil állapotban maradnak, éppen ebből nő ki a vilákapitalizmus legmélyebb és legélesebb válsága.« Három évvel később, 1930 nyarán, a bolsevik párt XVI. kongresszusán pedig a már valóban kirobbant »legmélyebb« válság első szakaszában nem kisebb határozottsággal szögezte le, hogy a válság világháborúhoz, a háború pedig újabb forradalmakhoz vezet: a gazdasági válság politikai válsággá mélyül, és a burzsoázia a fasizmusban és a háborúban keres kiutat, »az újabb világháború elkerülhetetlen«, és »a világforradalom csupán mint az újabb háborúk következménye folytatódik.«” – Ez a méltatás 1907-ben (!) jelent meg, Berend T. Iván tollából (!). [73b-286] [\[vissza\]](#)

[30] „Ha betekintünk a diszkrét kulisszák mögé, és megnézzük, mit is művelnek valójában a mi szolid burzsoáink, látni fogjuk, hogy akár a világot is lerombolnák, ha nyernének rajta; hogy ők, akik a proletárok vérengző, bosszúálló természetével riogatnak mindenkit, semmilyen kegyetlenségtől nem riadnak vissza; hogy homlokzataik mögött ők testesítik meg a történelem legerőszakosabb, legpusztítóbb uralkodó osztályát.” [6-100] [\[vissza\]](#)

[31] Rövidítések: LÖM = Lenin Összes Művei; MÉM = K. Marx és F. Engels Művei. [\[vissza\]](#)

ISBN 963-450-430-2

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő Tabák András

**960224 Tótfalusi Tannyomda, Budapest
Felelős vezető Nagy Lajos igazgató**

106 old.

Terjeszti a Könyvtárellátó Vállalat

**Megvásárolható az V. Honvéd u. 5., V. Mérleg utca 6., VI. Andrásy út 45.,
VII. Rákóczi út 14-16., XIII. Váci út 19., XIII. Szent István krt. 26.
szám alatti budapesti könyvesboltokban.**
